

SZÜCS JENŐ

A magyar szellemtörténet nemzet-konceptiójának tipológiájához*

1.

Szellemtörténet és nacionalizmus viszonyát számos aspektusból lehet szemlélni és vizsgálni. A sok közül csak az egyik — ha talán nem is a legérdekesebb — az, amelynek látószögéből a vitaülés tárgyát megközelíteni igyekszem: milyen ideológiai szálakkal fűzte a magyar szellemtörténet a magyar múlt korai századait a maga nemzet-konceptiójához? Miféle történeti és logikai materiából képződött az az eszmei gyökérszövet, mely e koncepció fenntartásához szükséges legitimizáló érveket volt hivatva közvetíteni a régmúlt századok talajából? Más szavakkal így is formulázható a kérdés: hogyan historizálta a magyar szellemtörténet a maga felfogását a „nemzet” mibenlétéről?

A modern európai nacionalizmus viszonylag fiatal képződmény, kezdetei a XVIII. század utolsó évtizedeig nyúlnak vissza. (Egyfajta ideologikus színezetű „nacionalizmus” persze már századokkal korábban feltűnik az európai történelemben bizonyos rétegek, mindenképp a nemesség politikai gondolkodásában. Ez az alapvetően rendi öntudat azonban, mint eszmetörténeti jelenség, fogalmilag éppúgy különválasztandó a polgári nemzeteszmeiből sarjadó modern nacionalizmustól, akárcsak a középkorban szintén jelen lévő, rendileg nem korlátozott, viszont általában minden ideológiai-politikai tartalmat nélkülöző etnikai csoporttudat.) Valójában a XVIII. század vége óta is helyénvalóbb „a” nacionalizmus helyett *nacionalizmusokról* beszélni, melyek — típusonként és egyedenként — mind karakterükben, mind funkciójukban az elmúlt több mint másfél évszázad során lényeges átalakulásokon mentek keresztül. E nacionalizmusok minősége, azaz tartalmuk és funkciójuk, valamint átalakulásuk dinamikája jórészt közvetlenül az azokat létrehozó társadalmi-politikai struktúrákból fejthető meg; formájuk, argumentum-tárházuk és — hogy úgy mondjam — „stílusuk” azonban az ideológiai szférából vezethető le. Ezen belül is jelentős mértékben a történetírásból, mely az egész korszakon át (újabbán szokás e periódust a „nacionalizmus korszakának” nevezni) a nemzeti múlt kontinuitásának interpretációjával, valódi vagy vélt összefüggések kimutatásával, objektíve igazolható vonulatok feltárással vagy szubjektív fogantatású mítoszokkal és anticipációkkal nemcsak az adott nacionalizmus ornamentikáját formálta ki, hanem annál jóval többel járult hozzá az épülethez: múlt és jelen, s az elképzelt jövő meghatározott „stílusú” összefűzése révén mintegy a nemzeti ideológia számos elemének kötőanyagát szolgáltatva. Azaz, közvetlenül a tárgyra vonatkoztatva: egyfelől igaz, hogy nem a szellemtörténetből magyarázható meg az 1920—40-es évek nacionalizmusa, sőt fordítva, a magyar szel-

* Az MTA Történettudományi Intézete 1966. április 15-i vitaülésén („Szellemtörténet és nacionalizmus”) elhangzott előadás némileg bővített szövege.

lemtörténet egy meghatározott alkatú, esszenciájú, adott fejlődési tendenciákat hordozó magyar nacionalizmus igényeire adta meg a saját módszeréből következő feleleteit. Másfelől azonban a szellemtörténeti módszer és szemlélet predominanciája nélkül a magyar nacionalizmus elemei, nyersanyaga aligha olvashattak volna azzá a sajátos képletté, ami kétségkívül külön helyet biztosít számára a még oly rokonjellegű közép- és kelet-európai nacionalizmusok társaságában is.

Mindebből az következik, hogy szellemtörténet és nacionalizmus kapcsolatát keresve elsődlegesen nem a szellemtörténetből, hanem a nacionalizmus természetrajzából kell kiindulni, nem tévesztve szem elől (már amennyire egy ilyen korreferátum lehetőségei megengedik) a tágabb — ideológiatörténeti és historiográfiai — kereteket sem. Tökéletesen meddő dolog lenne azt vizsgálni, hogy a szellemtörténetből „mint olyanból” következik-e a nacionalizmus, vagy sem. A szellemtörténet „an und für sich” sem nem nacionalista, sem nem kozmopolita (vagy internacionalista, avagy „anacionális” — ahogy az adott összefüggésben jobban tetszik), hanem történetfilozófiailag és a konkrét részproblémák megválaszolásában éppúgy gravitálhat az egyik, mint a másik oldal irányában. A gravitáció irányát — egyebek közt — a „nemzet” mibenlétéről az adott társadalomban domináló koncepció határozta meg. Ennek kialakulása pedig messze a szellemtörténet megszületése előttre esik.

A modern nacionalizmus genetikusan és tipológiailag két ágra oszlik. Egyrészt aszerint, hogy a XVIII. század végén és a XIX. század első felében a nemzet koncepciója már korábban kialakult — többé vagy kevésbé etnikai-nyelvi, de mindenestre már a kései feudalizmus idején állami-politikai egységgé formálódó — territoriális keretből nő-e ki, vagy pedig ilyen egység hiányában a nyelvi, kulturális-tradicionális faktorokban fedezi fel az egység, a nemzeti csoport-összetartozás posztulátumait. Másrészt aszerint (s ez nem kevésbé lényeges), hogy a „nemzet” fogalma és koncepciója a polgári korban mennyiben tartalmazza az e fogalomhoz fűződő régi, azaz a rendi korszakban fogant képzetek tagadását, s tekinti a nemzetet az azt alkotó egyedek merőben újszerű korrelációjának, a politikai társulás új képletének, avagy éppen ellenkezően, az időtlent, a messiás múltba visszautaló momentumot hangsúlyozza. Az első típust a legtisztábban a felvilágosodás nyomdokain a francia forradalomban megfogalmazott koncepció képviseli, ahogy az 1789-ben, a harmadik rendnek a forradalom győzelme utáni legelső, önmagát — jellemző módon hosszú terminológiai vita után — „nemzetgyűléssé” deklaráló gyűlésén mindjárt leszögeztetik, s ez évek publicisztikájában és az alkotmány harmadik szakaszában (1791) kifejezésre jut: a cselekvéshez, politikai hatalomhoz jutott és a szuverenitás hordozójává vált *peuple* a francia *nation*, melyet a *volonté générale* hozott létre. Ezt a nemzet-fogalmat horizontálisan az államkeretek, vertikálisan — jóllehet hiányosan és formálisan — a polgári egyenlőség, az idő dimenziójában pedig a forradalom aktusa határolja körül. A másik koncepció Közép-Európában születik, nem kis mértékben éppen a francia forradalom ellenhatásaként, ahol egyrészt a „nemzeti” államkeretek hiányoztak, másrészt a polgári átalakulás nélkülözötte a radikális fordulatot, s ahol a politikai keretekkel szemben a nyelv, a kultúra, a közös eredet, a tradíciók közösségére, a politikai akarattal szemben a romantika jellegzetes *Volksgeist* fogalmára, az újjal szemben az ősi-re helyeződik a hangsúly. Az előbbi kialakulásának fő közege a francia felvilágosodás és racionalizmus, „ősatyja” *Rousseau*, az utóbbi legjellegzetesebben talán a német romantika, *Herder*. Mutatis mutandis azonban tipo-

logiailag az elsőhöz tartozik — végső fokon az angol, a németalföldi forradalomig, az amerikai függetlenségi háborúig visszanyúló előzményekkel — az angol, a holland, az amerikai nacionalizmus, bizonyos értelemben a skandináv népeké s a belga, a svájci nemzet-koncepció; az utóbbi koncepció dominál a legtöbb közép- és kelet-európai nacionalizmusban. Hogy aztán e két típust minek nevezzük, azon lehet vitatkozni. A *Staatsnation—Kulturnation* címkéjével jelöljük-e, ahogy a múlt század német teoretikusai nyomán [vö. *Fr. J. Neumann: Volk und Nation. Leipzig. 1888, 54—74, 111. l. stb.*], de főleg *Friedrich Meinecke* után [*Weltbürgertum und Nationalstaat. München. 1908*] a német szellemtörténetben meggyökeresedett; avagy racionális és romantikus „struktúrmodellt” mondunk-e [újabbán pl. *Eugen Lemberg: Nationalismus. I. Psychologie und Geschichte. Reinbek bei Hamburg. 1964. 165—194. l.*], vagy a kérdés mai legtekintélyesebb kutatója szavaival *territorial-state nationalism* és *ethnic-linguistic nationalism* közt disztíngválunk? [*Hans Kohn: Nationalism and Internationalism in the 19. and 20. Centuries. Comité International des Sciences Historiques. XIIe Congrès International... Rapports I. Grandes thèmes. Wien. 1965. 191—240. l.*] A terminológiai kérdéseknél már csak azért sem érdemes sokáig elidőzni, mert e típusok a maguk mintegy desztilláltan tisztá formájukban, képletszerűen szinte sehol sem jelentkeznek, hanem lényegében „ideáltípusok”, melyek általában vegyületek alakjában fordulnak elő az egyes konkrét nacionalizmusokban, s azokon belül is koronként más-más arányban. Az angol „államnacionalizmus” egyik irányzata pl. a velejéig konzervatív *spirit of nation* teóriája körül kristályosodott ki, melyet éppen a francia racionalizmus reakciójaképpen *Edmund Burke* fogalmazott meg, míg másfelől a romantikus nyelvi-kulturális koncepció az azt hordozó politikai törekvések minősége szerint racionális és forradalmi elemeket szívott magába, hogy csak az olasz *risorgimento* balszárnyára gondoljunk. De hogy messzebb ne menjünk, elég csak a XIX. század magyar nacionalizmusára gondolni, ahol a sok nemzetiséget negligáló, sok tekintetben még rendi örökségekkel terhelt „államnacionalizmus” bonyolultan elegyedett a nyelvi-kulturális argumentációval. Végeredményben azonban az átmeneti változatokban is rendszerint az elemek egyik vagy másik csoportja dominál.

Közép- és Kelet-Európában általában a romantika modellje képezte azt a vázat, amely tartós keretül szolgált azután — a romantika leáldozása után is — az egyes nacionalizmusok számára. Ennek lényege, amit itt a továbbiak szempontjából újra hangsúlyozni kell, hogy nem valamely politikai aktusból, egyedek politikai akaraton nyugvó, meghatározott elvek szerinti társulásából, nem valamely viszonylag újkéletű terminustól vezeti le a nemzetet, hanem abban a természet és történelem *a priori*, s saját belső törvényeit követő jelenlétét látja, azt rendszerint egy többé-kevésbé mitizált nemzeti múlt tradícióból eredezteti, mint igen ősi organikus közösséget, melynek tagjait egyedeiben determinálja — *s kell*, hogy determinálja —, az organikus ősi múlt, a nyelv, a kultúra, a tradíciók (sőt gyakran a „faj”, a „vér”) közössége: e közösség, mely csak önmagára érvényes immanens törvények alapján volt, van és lesz, s melyet végeredményben a *Volksggeist* tart össze, legyen annak nemzeti „alkat”, „jelleg”, „karakter” vagy bármi más a neve. Bizonyos számú, alapjában *változatlan*, időtlen, korhoz nem kötött tényező együttesének kontinuitásában rejlik e szemlélet szerint a nemzet lényege. S minthogy a felvilágosodás és a francia forradalom európai kisugárzása ellenhatásaként a figyelem a politikai szférán túli, „öntudatlan”, „organikus” mozzanatok feltárására irányult, a kontinuitást

történetileg legitimizáló régmúlt vonzotta az érdeklődést, a romantika figyelme szükségképpen nagy súllyal a középkorra irányult, ahol a nemzeti fejlődés alfáját, „a nemzetet” a maga „természetes”, tiszta állapotában és hermetikus különállásában vélték megtalálni. A történetírás a XIX. század első felében, sőt még azután is — ebben az értelemben — a romantika búvőköréből teljesen kilépni nem volt képes, még akkor sem, ha egyébként a nemzeti romantika doktrínájától eltávolodott, ahogy azt akár *Thierry* és *Michelet*, akár *Carlyle* vagy *Ranke* történetírása mutatja. Amikor a fiatal *Burckhardt* beült a berlini egyetemre *Ranke* kollégiumát meghallgatni a német történelemről, az első mondat, amit füzetébe jegyezhetett: „Meine Herren, Völker sind Gedanken Gottes!” S nem foglal-e jelentős szerepet a „népszellem” kategóriája pl. *Hegel* történetfilozófiájában?

Mindazonáltal a múlt század dereka táján és második felében a tudományban, s közelebbről a történetírásban a romantika *Volksgeist*-konceptiója, a „nép” vagy „nemzet” kategóriájának (a szóhasználat bizonytalan és ingadozó) elidőtlenítése és mitizálása erős bírálatban részesült és a maga egészében elavultnak minősült. A „nemzet” mibenlétét a történészek, filozófusok, közgazdászok nagy része mint korhoz kötött, a történeti fejlődés során kialakuló, objektív kritériumokkal megragadható képződményt tekintették, s ha az általában túlzottan merev és spekulatív, egymásnak is ellentmondó rendszerezések a lényegét kevésbé is tudták megragadni (az eredmény rendszerint egy-egy, általános érvényűnek szánt definíció lett, ezek azonban az egyes konkrét nemzetek kifejlődésének sokszínűségét nem voltak alkalmasak közös nevezőre hozni, s rövidesen kételyt is támasztottak: vajon a „definíció”, mely mindig statikus, alkalmas-e a valóság dinamikájának megragadására), abban elég általános volt az egyetértés, hogy a „nemzet” történetileg és fogalmilag az újkori fejlődéshez köthető kategória.

Egyetlen kérdéskör historiográfiáját sem lehet egy sietős mozdulattal marokra fogni a szimplifikálás biztos veszélye nélkül. Vállalva azonban a kockázatot, amire egyébként is ennek a korreferátumnak a megszabott terjedelme kényszerít, számos ide tartozó részletet átugorva és mellőzve — s most már kifejezetten csak a történetírás keretein belül maradvá —, egy tendenciának a kezdeteire szeretném a figyelmet ráirányítani, mely a múlt század vége táján, s elsősorban a német történetírásban jelentkezik. A „nemzet” kategóriája, fogalma kezd ismét eloldódni azoktól a kötelékektől, amelyek az objektív történeti folyamatban is, a teóriában is a XVIII—XIX. századi fejlődéshez kötötték és kitágulva, a történelem korai századai irányában meghosszabbítva, mintegy híddá alakul, melyen kritikai fenntartások, disztinkciók nélkül lehet fel s alá közlekedni, elűtő korok, struktúrák szakadéka felett. Ha nem is lehet egyszerűen a romantika „struktúrmodelljéhez” való visszatérésről beszélni, s a tendencia kevésbé teoretikus színben jelentkezik is, az attitűdben sok minden „emlékeztet” arra. A „nemzet” létének *terminus post quem*-je visszacsúszik a középkorba, s vele együtt a „nemzeti érzés”, „nemzeti tudat” gyakran minden jelző, megszorítás, tartalmi kritikai analízis nélküli fogalma tűnik fel a régi századokra (a X., XI., XII. századra) vonatkoztatva. Vele együtt pedig többé vagy kevésbé határozottan valahol mindig ott kísért újra a „népszellem”, „nemzeti jellem” kategóriája. [W. von Giesebrecht: *Die Entwicklung des deutschen Volksbewußtseins*. Leipzig. 1871. — D. Schäfer: *Deutsches Nationalbewußtsein im Lichte der Geschichte*. Jena. 1884. — Fr. G. Schultheiß: *Geschichte des deutschen Nationalgefühls*. I. Von der Urzeit bis zum Interregnum.

München/Leipzig. 1893.] Sőt, a „nemzeti elv” a Róma örökébe lépő germán népekkel, a frankokkal, a keleti és nyugati gótokkal, a langobárdokkal „lép be újra” a világtörténetbe! [A. Dove: Der Wiedereintritt des nationalen Prinzips in die Weltgeschichte. Leipzig. 1898.] Később ez a fogalom, a germán *gentes* primitív összetartozástudata ugyan korrekcióképpen a „gentiles Prinzip” elnevezést kapja, viszont a század végétől kezdve napjainkig nem jelentéktelen mennyiségű irodalom keletkezik, mely a német „nemzet” kialakulását és ezzel a „Nationalbewußtsein” létrejöttét (s mellékesen a francia, szláv stb. „nemzeti megnyilvánulásokat”) a IX—XII. századra datálja. Vajon véletlen jelenség-e, hogy ez a historizált nacionalizmus legpregnansabban és legsűrűbben éppen a német történetírásból bukkan elő, a német történelem interpretációjából, ahol egyfelől az egység politikai kereteinek legkiáltóbb hiánya, a vákuum tárulkozik elő a középkorból, s ahol másfelől majd a XX. század legagresszívebb nacionalizmusa lép fel, nemcsak tettekben, hanem ideológiájában is a legtorzabb intenzitással, történeti vetületében éppen a vákuum betöltésének szándékával, a nacionalizmus „minél régibb” vonulatai felfedezésének legitimizáló irányzatával? S továbbá: ahol a romantika etnikai-nyelvi nemzet-koncepciójának a legmélyebb gyökerei vannak a társadalomtudományokban, s ahol ez majd könnyen fordul át a „*völkisch*” eszmekörbe (amihez képest az egykori *Volksgeist* gyermekien naív és üde teóriának tűnik), s ahol — végezetül — a szellemtörténet hegemoniája a legkétségtelenebb! Míg ezzel szemben pl. a francia és az angol történetírás e téren sokkal józanabb, kritikusabb, s inkább tiszteletben tartja történeti fogalmak korhozköttöttségét. Míg az első világháború után a középkori „nemzet” és „nemzeti tudat” tárgykörében számos figyelemreméltó analízis születik, ahol e jelenségnek éppen a modern kategóriákkal szembeni történeti specifikuma domborodik ki [a kérdést az 1928. évi oslói nemzetközi történészkongresszus egyik témakörének tűzte ki: „La nationalité et l’histoire. Bulletin of the International Committee of Historical Sciences. Vol II. Paris. 1929], addig a 30-as éveknek a szellemtörténet és náciizmus befolyása alatt álló német történetírása sorra-rendre veszi elő a témakör különböző vonatkozásait a félig burkolt, vagy nem is tagadott tendenciával, hogy a történeti kontinuitást támasza alá [É. Maschke: Das Erwachen des Nationalbewußtseins im deutsch—slawischen Grenzraum. Leipzig. 1933. — C. Redlich: Nationale Frage und Ostkolonisation im Mittelalter. Berlin. 1934. — H. Zatschek: Das Volksbewußtsein. Sein Werden im Spiegel der Geschichtsschreibung. Brünn/Wien/Leipzig. 1936 stb.], s bizonyítani igyekeznek — egyébként szorgalmas anyaggyűjtés alapján, a forráshelyek megtévesző és hamis interpretációjával —, hogy „a középkori ember szellemi másfélesége az újkorhoz képest a néphez és hazához való viszonylatában nem bizonyítható”, s a „népi erők” (*völkische Kräfte!*) a XII—XIII. századi Európában „a történelem egyik mozgató tényezőjét” képezik. [P. Kirm: Aus der Frühzeit des Nationalgeföhls. Leipzig. 1943. 78, 110. l.]

Mindez persze már csak logikus végkifejlete, „aktualizáló” túlhajszolása a náciizmus jegyében és frazeológiája köntösében egy koncepciónak, mely jóval a náciizmus előtt született meg és nem enyészett el a fasizmussal sem. A „nemzet” fogalmának és attributumainak történelmi koroktól; struktúráktól való függetlenítése, elidőtlenítése a lényege annak az attitűdnek, mely a múlt század végétől, majd erősödő tendenciaképpen az első világháború után, az 1920-as évektől ismét jelen van a polgári történetírásban — mindenekelőtt a németben —, s amely ugyan finnyásan visszautasítja a romantika száz év előtti ügyet-

lenkedését, bizonyos értelemben mégis annak modelljéhez tér vissza. A „nemzet” itt újra a történelmi folyamat lényegében változatlan kerete a középkor óta, amely részben a nemzeti karaktervonások, részben egy „volkhaft-kulturelles Nationalbewußtsein” kontinuitásában manifesztálódik. Csak mellékesen: hogy ez az attitűd mennyire nem szűnt meg a második világháborúval, arra jellemző dokumentum *Karl Gottfried Hugelmann* alig egy évtizede megjelent vaskos könyve, mely lenyűgöző jegyzetapparátussal és az adatoknak már-már a karikatúra határát súroló történetietlen interpretációjával igyekszik bizonyítani, hogy a IX. század közepén „a német nép mint tagolt egység kialakult és elhatárolódott, s egy német nemzeti öntudat kialakult”, s a „német néptalaj”(!) alapján a X. század óta nyomon követhető a német „nemzeti állam” (!) kialakulása, melynek kereteiben a német nép önmagát „mint nagy történelmi egységet érzékelté és a személyiségre, az önrendelkezésre való jogot igényelte”... („Stämme, Nation und Nationalstaat im deutschen Mittelalter”. Würzburg. 1955. Az idézett helyek: 294., 430. l.) — Az igazság kedvéért mindjárt meg kell jegyezni, hogy e tekintetben a „polgári történetírás” nem vonható egy kalap alá. A specifikusan középkori nemzetfogalom feltárása és éppen a modern koncepcióval szembeni analízise terén sok figyelemreméltó történet már a két világháború közt, amiben németek (jórészt emigrált németek) is szerepet játszottak, s *Hugelmann* képtelenségeit is újabban német tudós szedte ízekre. [*H. Sproemberg*: La naissance d'un Etat allemand au Moyen-Age. Le Moyen Age 64 (1958), 213—248. l.]

Az elmondottakhoz kiegészítésképpen csak annyit, hogy túlzott leegyszerűsítés lenne pusztán a modern nacionalizmus elődkereső, legitimitást keresgélő indítékát magyarázatul felhozni, s két *sui generis* tudománytörténeti mozzanatról megfélekedni. Az egyik a szellemtörténettel együtt jelentkező, minden közvetlen politikai célzatot nélkülöző idealista történetfilozófiai szemlélet, mely a „nacionalizmus” és „internacionalizmus” kategóriáit mintegy platonai ideákként fogta fel; ezek a történelem sodrában váltakozva hol ebben, hol abban a korszakban öltenek testet. A „nemzeti eszme” testesül meg pl. az ókori zsidóság kiválasztottság tudatában vagy a pánhellén gondolatban; „nemzeti” volt a köztársasági Róma, „nemzetközi” a császárkori Róma; „nemzeti” Chlodwig frank királysága, „nemzetközi” a Karolingok birodalma, és így tovább. [Ld. erre összefoglalóan *W. Mitscherlich*: Volk und Nation. Hwb. der Soziologie. Stuttgart. 1959². 647. l.] — A másik — de ezzel rokon — mozzanat a XX. századi eszmetörténet reakciója a XIX. század objektív kritériumokat kereső, ám valóban merev és statikus képleteket alkotó nemzet-elméleteire. Ez a polgári tudományban ma is uralkodó, de gyökereiben még a múlt század végéig nyomon követhető álláspont [*E. Renan*: Qu'est-ce qu'une nation? Paris. 1882] a „nemzet” lényegét — megengedve vagy meg nem engedve bizonyos objektív történeti faktorok létét — egyedül a szubjektív, tudati faktorban véli felismerni. „Une nation est une âme, un principe spirituel... Une grande agrégation d'hommes, saine d'esprit et chaude de coeur, une conscience morale qui s'appelle une nation” (*Renan*, 27. l.). A legszélsőségesebb megfogalmazásban: „die Nation nichts Objektives im Sinne des äußerlich Existierenden ist... Die Nation ist vielmehr etwas wesentlich Subjektives, d. h. das Merkmal eines bestimmten Bewußtseinsinhaltes”. [*G. Jellinek*: Allgemeine Staatslehre. Berlin. 1929³, 119. l.] E szubjektivizmus vagy „pszichologizmus” egyébként a gyakorlatban alkalmas a legellentétebb eredmények és konklúziók levonására, a történetész anyagismeretétől, vénájától, kritikai érzékétől függően. E teóriából ki-

indulva olyan neves kutatók, mint *Hans Kohn* [The Idea of Nationalism. New York. 1944. *Carlton Hayes: Essays on Nationalism*. New York. 1926 és *uő.*, *Nationalism: a Religion*. New York. 1960] éppen a modern nacionalizmus és a középkori társadalmi-ideológiai struktúra döntő cezuráját hangsúlyozzák, míg ezzel szemben — hogy egy másik ismert antifasisztára utaljak, aki e kérdéssel végső fokon a náciizmus ellenében foglalkozott — *Jan Huizinga* a fogalmak elidőtlenítésében odáig megy, hogy a nemzeti érzés első tudatos megfogalmazását, „egy tökéletesen új nemzeti tudat harsongását” a *Lex Salica* kései Meroving-kori hosszabb prologusából véli kicsengeni. [Wachstum und Formen des nationalen Bewußtseins... Im Bann der Geschichte. Basel. 1943. 138. l.] Ezen persze annál kevésbé ildomos háborogni vagy megütközni, mert nem 1940 körül, hanem éppen a bécsi történetkongresszuson *František Craus* a marxizmus jegyében fedezte fel a XI. század végén a cseh „nemzeti öntudatot” [*conscience nationale* — *Nationalbewußtsein*! ld. Rapports IV. 108—109. és *Historica* X (1965), 60—63. l.], hogy egyéb rokonjelenségekről ne is szóljunk...

*

E kissé talán hosszúra nyúlt historiográfiai háttér felvillantása után távolról sem azt akarom bizonyítani, hogy a magyar szellemtörténet valamilyen mechanikusan lemásolta volna azt, amit a németektől tanulhatott. Ez nem is lenne így igaz. Mégsem érthető meg a magyar szellemtörténet koncepciója az 1920—30-as évek uralkodó tendenciája nélkül, mely a modern nemzetfogalmat, az ahhoz társított képzeteket széles ívben összekötötte a középkor századaival, a nemzeti principium meglétét — mindenekelőtt a tudat és az „alkat” fonalán — anticipálta. E korszak a magyar szellemtörténet kibontakozásának ideje. Továbbá tény, hogy a magyar nacionalizmus, eredetében és jellegében, „típusában” a romantikához, s nem a racionalizmuséhoz áll közel, ahol a XVIII—XIX. század fordulója óta, akárcsak számos más kultúránacionalizmus” önmaga historizált előképét a régmúlt, azaz a középkor egykori független államiságához (egészen pontosan: egy bizonyos, utólag „nemzetivé” deklarált koronaszimbolikához) fűzött reminiscenciákban találta meg.

Ha ezek után annak a közegnek a körvonalait igyekszünk kitapintani, melyben a magyar szellemtörténet historizált nemzet-koncepciója fogant, a magyar nacionalizmus fejlődésgörbéjének a XX. század eleji rajzolatát is figyelembe kell venni.

Minden nacionalizmus sajátos alkata bizonyos jellegzetes feleletek összességében áll a „nemzet” lényegére vonatkozóan. E válaszokat részben már magának a kérdésfeltevésnek a *hogyanja* determinálja. Sokkal közismertebb jelenség, hogysem ne lenne elég utalni itt a múlt századvég táján kulmináló, rendi geneziséstől teljesen meg nem szabadult úri-dzsentrí nacionalizmus képletére, mint a feudális ballasztokkal terhes társadalmi-politikai fejlődés adekvát ideológiai kísérőjelenségére. Nemcsak a politikai ideológiában uralkodó „közjogi” nacionalizmusról, annak ismert, jellegzetes kérdésfeltevéseiről és válaszairól van szó, hanem az egész kultúrát, az irodalmat, a művészeteket körülfonó önelégült és hamis nemzeti konzervativizmusról. Ebbe, mint sűrű hálónak, minden törekvés beleütközött, mely a XIX. század derekán megrekedt, illetve felemásan torz irányban továbbhaladt polgári fejlődést a századforduló után

társadalmilag és politikailag szerette volna kiteljesíteni. Szükségszerűen előtérbe nyomult tehát a kérdés a legjobbaknál: mi az „igazi” magyar kultúra e hamis kosztümös-parádés milleneumi díszlet mögött, mi az „igazabban magyar”, „nemzetibb” irodalomban, zenében, jellegben? Bartók, Kodály, Ady és követőik szükségszerűen állították tehát központba a magyarság-problematikát, s égetően, sürgetően, minden korábbinál hangosabb szóval tették fel a kérdést: „mi a magyar?” Mindezt egy olyan korban, amikor például a „franciaság” vagy „angolság” problémája már értelmetlen és érthetetlen kérdésnek tűnhetett (mert egy évszázada megoldódott, pontosabban: ebben a formában a kérdés a romantikával együtt lekerült a napirendről); egy olyan korban, amikor a „magyarság-problematika”, ha kicsúszik az avatottak kezéből, szükségszerűen hajlamos elválni attól az elemétől, *amellyel együtt*, s csak azzal szoros szimbiózisban őrizhette meg késeiiségében is korszerű voltát: tudniillik az ország társadalmi-politikai szerkezete átalakításának radikális követelésétől. Ez a szituáció a XX. század első évtizedeiben nagyon bonyolult, több arcú, több lehetőségű kifejeleteket tartogatott. Ahogy ezt az egész problémakört mesterien elemző tanulmányában *Klaniczay Tibor* nemrég tömören megfogalmazta: „az egész magyarság-problematika a magyar elmaradottság talaján, a magyar ugaron fejlődött ki, kényszerű szükségszerűség volt”. [A népies konzervativizmus nemzetfelfogásáról. A „Marxizmus és irodalomtudomány” c. kötetben, Bpest. 1964, 140—159. l. Az i. h. 150. l.]

A kérdésfeltevés prolongálódását s ugyanakkor az abban rejlő ambivalenciát elmélyítették az első világháború következményei. Egyrészt az új forrásokból táplálkozó és új érvekkel fellépő „hivatalos” konzervatív-úri nacionalizmus ellenében mindenképpen indokoltnak tűnt egy „igazibb” magyarság keresése (jóllehet valami éles és határozott határvonalat nehéz lenne itt húzni). Másrészt az idővel fellépő német fasizmus óhatatlanul, mint „a magyarság” létét elemeiben fenyegető veszedelem tűnt fel. S mi akadályozhatta volna meg az adott politikai viszonyok közt, hogy a „bolsevizmus” is ne annak tűnjék? A kérdésfeltevés indokoltsága egyre akutabbnak, a kérdés egyre szorongatóbbnak tűnt. A valóságban persze a „magyarság-problematika” itt került igazán borotvaélre. Hiszen annak kettős aranyfedezetét annakidején, a század elején a kérdésnek a hazai társadalmi-politikai átalakulás sürgetésével való egybehangzása, másrészt a nemzeti törekvést harmonikusan kiegészítő európai távlatok, s különösen a környező népekkel való internacionális történeti és érdekközösség hangsúlyozása képezte. Ez az aranyfedezet pedig egyre inkább elsikkadt, a „mi a magyar?” kérdés ijesztően devalválódott. A szó szoros értelmében inflációs jelenséget vont maga után. Mert minek, ha nem inflációnak lehet minősíteni a „magyarságtudomány”, „hungarológia”, „nemzetkarakterológia” jóformán kisebb könyvtárnyi irodalmának jó részét; e fogalmilag nehezen körvonalazható diszciplínát, melyre sokan úgy tekintettek, mint — egyik művelőjének szavaival — „a magyarság egzisztenciális tudományára”? Nem ennek a rövid tanulmánynak a feladata, hogy sorra vegye és elemezze e diszciplína kialakulását *Prohászka Lajos* „Vándor és Bújdosó”-jától — e jellegzetesen németes-metalizikus kezdőakkordtól — kezdve *Kornis Gyulán*, *Ravasz Lászlón*, *Makkai Sándoron*, *Karácsony Sándoron* át *Szekfü Gyuláig*, a belőlük kiinduló szakágazatokig, nem is szólva az olyan típusú termékeny népszerűsítőkről, valóságos tízparancsolatokat és kiskatékat összeállító karakterológus szakemberekről, mint pl. *Trócsányi Györgyről*. Inflációs jelenség ez az irodalom nemcsak mai szemünkkel tekintve, amikor fogalmainak és kate-

góriáinak tömegét mint megannyi megsárgult, értékét veszített bankjegycsomagot vesszük kissé csodálkozva kezünkbe; de inflációt idéz, ha a két világháború közt a magyar nép szociális-gazdasági-politikai sorsproblémáit taglaló irodalomhoz mérjük annak volumenét. Ha a „magyarság-problematika” itt-ott bizonyos elemeiben kötődött is a századelő aranyfedezetéhez (a népi írónál legalább a parasztság és agrárproletariátus egyidejűleg felvetett problémájához és néhol a dunavölgyi egymásrautaltság koncepciójához), ott az ideológiai bizonytalanság miatt sok esetben nehéz volt pontos és éles határvonalat húzni a nem ritkán „faji” argumentáció irányába kibicsakló eszmekör és aköz, amivel szemben állt: azaz a zavaros képletté vált „mi a magyar?” kérdés és a fasizmus közt. Ez a helyzet pedig csak arra volt alkalmas, hogy az egész kérdésfeltevést diszkriminálja polgári radikális és szocialista erők előtt és ellentétek forrásává váljék. A nagy tömeg pedig jóformán védtelenül állt a hivatalos, állami propaganda nacionalizmusának kispolgári fejek számára tetszetős érveivel szemben.

Bennünket azonban ezen a helyen szűkebben a kérdésfeltevéshez való *par excellence* történész hozzájárulás, még közelebről a szellemtörténet voksa foglalkoztat, s annak is — az egyszerűség kedvéért — a legpregnansabb megfogalmazása. „Mi a magyar”? Mi a magyarság „lényege”? Fel lehet-e egyáltalán tenni ezt a kérdést, történetileg megalapozottan? Ha igen, milyen egyéb kérdésekkel együtt és milyen korlátok között? Ha nem, a megismerés korlátai vagy a történelmi fogalomalkotás miféle disztinkciói parancsolnak óvatosságot? — a történésznek efféle kérdésekkel kellett szembenéznie. A történettudományra (könnyű persze utólag látni!) ebben a helyzetben lényeges szerep várt. Tisztázó, elemző, analitikus, a zűrzavarból kifelé vezető szerep, hogy a magyarság-problematika e „kényszerűen szükségszerű” előtérbe nyomulása kapcsán ne a zsákutcát rögzítse, hanem a tisztázást segítse elő. A történettudomány uralkodó irányzata a szellemtörténeti módszer lett. A szellemtörténetnek pedig — kapcsolódva az európai szellemtörténet korok, fogalmak határait egybemósó módszeréhez, az „örök” kategóriákhoz, a struktúrákat figyelembe nem vevő nagyvonalú gondolati konstrukciókhoz — sikerült az egész magyarság-problematikát olyannyira zsákutcaba juttatnia, sikerült az utcanyitás lehetőségének elrekeszeléséhez a maga eszközeivel, történeti argumentumaival olyan eredményesen hozzájárulnia, hogy hatása alól alig szabadult a két világháború közti magyar szellemi élet.

Mert vitathatatlan, hogy a szellemtörténetnek oroszlánrésze van a „mi a magyar?” kérdésfeltevés prolongálásában, újra és újra felvetésében (következésképpen a válaszadás egyre nyilvánvalóbb megnehezítésében), úgyhogy amikor az ezt a címet viselő gyűjteményes kötet a magyar szellemi élet kiemelkedő munkásai közreműködésével 1939-ben megjelent, a tanulmányírók közül talán a legjózanabb és legszkeptikusabb *Babits Mihály* joggal így töprenghetett a kötet címében foglalt feladványon: „Őszintén szólva még megérteni is nehéz, nemhogy felelni rá... Úgy tör föl belőlünk, mint egy lét-probléma, korszerűnek látszik és sürgősnek. Soha izgatottabban nem kérdeztük, mint ma. De ha egy kicsit sarokba szorítanak, kiderül, hogy voltaképp magunk se nagyon tudjuk, mit kérdeztünk.” Megdöbbentő szavak 1939-ből! Mert miből is állt a kérdés? Megkeresni valahol a történelem mélyében a koroktól, strukturális metamorfózisoktól független esszenciális magyarságot, melyben a nemzeti lét gerincét, folytonosságát, sőt — feltételét igyekeztek megragadni. „Hol kapjuk hát magát a magyarságot — kérdezi tovább *Babits*, aki egyébként, szinte egyedül a kötetben, nemcsak óv a történelem távoli századaiban való

bizonytalan tévelygéstől, hanem azt kritikailag vissza is utasítja — tiszta és sajátos állapotban, vagy hogyan tudjuk azt elkülöníteni, mint egy elemet, amely csak vegyületekben fordul elő?” [A magyar jellemről. *Székfű Gy.* szerk. „Mi a magyar?” Bpest. 1939, 39, 47. l.]

Hogyan, de hát valóban hogyan? Valójában annyiféleképpen keresték és annyiféle eredményre jutottak, ahányan nekifogtak. Volt, aki egyszerűen csak a kordivat sajkáján evezett, volt, akit őszintén átértett szorongás hevített; volt, aki egyszerűen imitálta egy Zrínyi, Széchenyi vagy Kölcsey látnoki pózát, volt, aki szerényen a maga szakszerű véleményét és a részleteket illető figyelemreméltó észrevételeit közölte. Egészében azonban, magából a kérdésfeltevésből következően a kérdéskomplexum mögött mindig ott kísértett az újabb német szellem-történet *völkisch-volkhaft* kategóriája és az ősi *Volksgeist* kísértete, s az egész attitűd, melyről e tanulmány első részében némi vázlatot próbáltam adni. Mégis azzal a különbséggel, hogy a nemzeti lét esszenciáját itt kevésbé egy évezredes, immanens nemzeti „öntudat” fonala köré igyekeztek kikristályosítani, mint inkább egy „organikus” tényező, „alkat”, „karakter” köré. S itt megint csak *Babits* okos és szkeptikus szavait érdemes emlékezetbe idézni. Ami az ősi nemzeti „lényeg”, magyar jellem vizsgálatát illeti, a kutatónak rendszerint „az események hatása alatt, politikai reményei vagy félelmei szerint már meg is van a maga elmélete. A magyar karakter fogalmi megragadására azért van szüksége, hogy ezt a sors-elméletet tudományosan alátámaszthassa. Sors és jellem közt titkos összefüggést lát, s önkénytelenül is oly módszert keres, melynek segítségével a jellemet sors-elméletének megfelelően rajzolhatja meg.” Röviden: a forrásokból „azt lehet kiválogatni, ami az előre megtervezett gondolat-építménybe készen illeszkedik” (i. h. 43. l.).

A módszert tekintve legtanulságosabb, ha *Székfűt* követjük nyomon, aki az egész vállalkozáshoz nemcsak nevét, tekintélyét és programadó szerkesztői előszavát adta, hanem a történetíró hozzájárulását az irodalom, művészetek, nyelv stb. szemszögéből vizsgált problémához. [A magyar jellem történetünkben. Az id. kötetben 489—556. l.] *Székfű*nek ez a tanulmánya egész *oeuvrejéből* sok mindent sűrít — majdnem azt lehet mondani, karikíroz is —, de sűrítményét adja a magyar szellem-történet tipikus és lehetséges válaszainak is. *Székfű* történetírói jelentőségét, paradox módon, leginkább az bizonyítja, hogy a magyar történelem nagy kérdéseiben felállított hamis tételei és premisszái ellenére is nagy történetíró maradt, még tévedései is szuggesztívek. Csakhogy történetesen e tanulmánya mintha túlfeszítené a húrt. Kiindulása és eleganciája megejtő, mint mindig. Főlényes kritikával utasítja vissza az Európa-szerte divatos nemzet-karakterológia „primitív általánosságait”, az *a priori* szemléletet, a nemzeti jelleget egyetlen tulajdonságra redukáló módszert (az angol a cselekvés, a francia a gondolat, a spanyol a szenvedély népe, és így tovább). Nem! A nemzeti jellem nem *a priori*, hanem természeti és történeti tényezők műve; nem konstans, hanem változó, a történelmi körülményektől függően. *Beőthy Zsolt* volgai lovasa, mint a magyar irodalom évezredének magyarázata, éppoly főlényes elutasításban részesül itt, mint *Salvador de Madariaga* karakterológiája.

S mégis! *Székfű* kiindulópontja ugyan nem *egy*, hanem *három* jellemvonás — e triászban azonban, mintegy geometriailag levezethető az egész magyar történelem, mert (ahogy alap-premisszája szól) bizonyos felvett vonások más feltételek közt is megmaradhatnak, a magyarság lovas nomád tulajdonságai tovább élnek, fel-felbukkannak, cselekedetei rugói közt számbavehetnek, s még ha látszólag el is tűnnek, „elveszettnek hitt nemzeti erők újra feltörhetnek”. E három alapvonást

Bölcs Leó jellemzéséből veszi: a magyarok *szabadságszeretők, vitézek és körmönfont politizálók*. E kiindulópontnak — enyhén szólva — gyengéje ugyan, hogy közismert módon Leó e szavai a „türkökről” szószerinti átvételek Maurikios császárnak a VI—VII. század fordulóján írt Taktikájából, s egyáltalán nem specifikusan a magyarokra vonatkoznak, hanem — végső fokon az ókorig visszanyúló irodalmi toposzok formájában — egy sztereotíp „pusztai lovas-nomád barbár” fogalom állandósult jelzői. Ezt persze Szekfű is jól tudja. Megdöbbenőbb már a logikai lánc második szeme, mely a „türk-magyarok” jellemzését nagy ívben összekapcsolja Freisingi Ottó ismert leírásával a XII. század közepén székeiket a királyi tanácsba magukkal vivő előkelőkről, akik ott rendszeresen megbeszélnek az ország ügyeit. Íme „Bölcs Leó politizáló magyarjai!” — olvassuk Szekfűnél. Ami már bizony durva dolog: az Ottó élményeként számbajövő maroknyi előkelőt, a „nagyokat”, akik nála *primores*, más forrásainkban *principes*, *primates*, *nobiles* stb. néven fordulnak elő, a király „jobbágyait”, a *negotium regni* fogalmához (Ottónál klasszicizálóan: *rei publicae status*) ekkor egyedül hozzászólók csoportját „a magyarsággal” összekeverni, másrészt a királyi tanács Európa valamennyi királyságában hasonlóan — legfeljebb székeiket nem cipelő — tanácskozó testületét etnikai specifikumként feltüntetni! A harmadik láncszem persze az aranybullák ideje, ahol egy „új, szélesebb politizáló osztály” lép színre — írja —, ami újabb tanúság amellett, hogy „népünk (!) kezdettől fogva politizált, azaz maga intézte dolgait”.

A másik két jellemvonás, a „vitézség” és „szabadságszeretet” hasonló bizonyítása után (e lovas nomád tulajdonságok ugyanis töretlenül továbbélnek „a magyarságban”, persze harmonikusan hozzáilleszkedve a kereszténységhez) az ősi karakterből minden levezethető. Az „ősi szabadságszeretet” átalakul a magyar állam függetlenségének féltésévé; az „ősi bölcs politizáló hajlamból” következik a „természetes határokig” való terjeszkedés éppúgy, mint az idegenek bölcs befogadása, a nemzetiségi surlódások, véres atrocitások hiánya a magyar államban, s ez nem más, mint Szekfű több tanulmányában kifejtett kedvenc gondolata az „emberséges magyar kisebbségi politikáról”, ami már állítólag István Intelmeiben manifesztálódik, a nevezetes mondatban az „egynyelvű és egyszokású *regnum*” törekenységéről. (E szentenciáról melleleg többen kimutatták, hogy semminémű köze nincs bármiféle historizált „nemzetiségpolitikai elvhez”, hanem a kor szükségleteinek megfelelően az idegen lovagok és papok fontosságát emeli ki a királyi kíséretben belül.) S az ősi vitézség? Hát persze ennek helyébe sem lépett gyávaság. A középkor századai e triászban nyugszanak, „a változások nem érintették a *történetalkotó erőket*, melyek a felszín alatt munkálva, a nomád és keresztény világ szüntéziseként *állandósították a magyar nemzet életét*”.

Konstans karaktervonások — ha éppenséggel nem is *Volksgeist* — mint történetalkotó erők, mint a nemzeti lét kontinuitásának biztosítékai: mindezek világosan utalnak a nemzet-koncepció adott „struktúrmodelljére”, amiről e korreferátum első felében szóltam. „Természetes határok”, „emberséges magyar kisebbségi politika” és hasonlók: a magyar „államnacionalizmus” ismert frazeológiájára.

A középkor, mint a „nemzet” létének még romlatlan, megosztatlan, „organikusan” egészséges periódusa: ez a szemlélet is félreérthetetlenül vissza-utal egy korábban már érintett historiográfiai jelenségre; persze modernebb formában, mert a nemzetkarakter itt társadalomtörténeti argumentációval bővül. Szekfű koncepciójában lényeges további elem ugyanis, egybehang-

zón a 30-as évek történetírása ismert axiomájával, hogy e századokban „az uralkodó osztálynak még megvolt a szellemi egysége a nemzet tömegével” A parasztság még hordozója az ősi lovas-nomád jellemvonásoknak, a Bölcsek Leó-féle képletnek. Nem vesztette el ősi vitézségét. (Érdekes, mellesleg, hogy ha már erről van szó, Szekfünek nem az erdélyi parasztfelkelés harcos parasztjai, Nándorfehérvár védői vagy Dózsa keresztesei jutnak eszébe, hanem a földesurak magánsetepatéiban kivezényelt paraszti elemek.) Szabadságszerető. Csakhogy ezen túl a triász mégsem kerek, mert hogy a parasztság akár „körmönfontan”, akár nem, de „politizált” volna a magyar középkorban, az már vajmi nehezen lenne kimutatható, ezért ezen a ponton az „ősi nemes emberiség” iktatódik be harmadikul, mert hiszen — úgy mond — a jobbágy még a XVII. században is ingyen megvendégelte földesurát... Ezt az idillt hirtelen, katasztrófaszerűen szakítja szét 1514, Werbőczy. Ez távolítja el egymástól urat és parasztot, a nemesség ekkor — csak ekkor! — „zárja ki a nemzet tevékeny közösségéből annak túlnyomó részét”. (A két évvel később megjelent „Úr és paraszt a magyar élet egységében” c. kötet vezérgondolata!) A XVI—XVIII. század az egységes magyar jellem megoszlásának, dekadenciájának ideje. Széchenyi generációja megkísérelte ugyan, hogy a „vezető réteg lelki szakadása” alatt a magyar parasztságba lesüllyedni s ott konzervált „ősi magyar jellemet” kiemelje és hasznos energiává tegye, ám ez a „heroikus szer” nem vált be, mert a következőkben minden eddigig felülmúló „felhígulás” következett be. S ezután már csak a *Három nemzedék* koncepciójának sommázata következik. Idegen politikai eszmék gyökértelen átvétele, liberalizmus, tömeges asszimiláció, beteg középosztály stb. stb. a második világháború előszelég; Vörösmarty nemzethalál-víziója, komor váteszi kép, melyből „Ember küzdj és bízva bízzál!”-ként emelkedik ki az egyetlen megoldás: a népből kell kiemelni a latensent ott szunnyadó ősi magyar karaktervonásokat.

Nem kell talán kötelelességszerűen kiemelni az ebből a koncepcióból kétségtelenül kicsengő, annakidején közvetlen politikai értelemben talán már a két-három évvel ezutáni Szekfüre utaló „pozitívumokat”. Az sem kétséges, hogy az a „szorongó érzés”, melyről ő maga ír az előszóban, éppúgy őszinte volt, mint a hit, hogy „a kíméletlenül ránk rohanó szellemi áramlatok, propagandák káoszában” meg kell védeni az országot „a tévelygésektől, az illúzióktól, az ingoványba süllyedéstől”. Értsd: fasizmustól és szocializmustól egyaránt. De megóvott-e — legalább az egyiketől? Nemesak arról van szó, hogy a történész, akinek még sokáig sok minden tanulnivalója van Szekfűtől, meg kell hogy hökkenjen a történetíró effajta módszerbeli, logikai salto mortale-in. A történetíró felelőssége és legfőbb — minimális — kötelessége abban áll, hogy a történeti kritika segítségével bármit, ami a múlt bármely szegletében homályos, megvilágítson; ami mitikus, zavaros, azt eltávolítsa. A szellemtörténet s annak legjelentősebb egyénisége, Szekfü Gyula nem hogy nem járult hozzá a magyar társadalom valóságos lét-problémáit 1930—40 körül misztikus ködfátyolként elborító „magyarság-problematika” öncélú képződményének eloszlatásához a történeti kritika eszközeivel, hanem azt a tudomány *placet*-jével látta el. Mennyivel volt tudományosabb, a történeti kritikát inkább kiálló eljárás Bölcsek Leó türkjéi három jellemvonásának végigvezetése a magyar történelem évezredén, mint a XVI—XVII. századi „magyar alluvium” képzete, a „mélymagyarság” teóriája már korábban, a 30-as évek első felében? S ami még lényegesebb: meghúzató-e valamilyen szilárd kerítés, eszmei tilalomfal e koncepció és egy másik felfogás közt, mint amikor például a Gömbös-féle „Új szellemi front” meghirdetése kapcsán valaki lelkesen

felkiáltott (1934): „Föltámad a faji eszme, s mélybenézést, a gyökérig való visszaérzést követel...”

Bizonyos „nemzeti jellemvonások” létét teljességgel tagadni természetesen indokolatlan és értelmetlen lenne. Csakhogy ezekkel, mint történelmi „tényezőkkel” igen csínján kell bánni! *Molnár Erik* magában a terminológiában is óvatosságra int, az „etnikai sajátosságok” fogalmát ajánlja. [Ideológiai kérdések a feudalizmusban. *Történelmi Szemle* 4 (1961), 213. l.] Óvatosan kell kezelni mindenekelőtt magukat a forrásokat, melyek — mint pl. a középkorban sűrűn feltűnő „népkarakterológiák” — tele vannak végső fokon ókori eredetű, esetleg Herodotosig visszanyúló, majd egészen különféle etnikumokra tudákosan átvitt, irodalmi sablonként átörökített „jellemvonásokkal”, amelyek aztán — ha hízelgők —, egy-egy nép uralkodó rétege dédelgetett önjellemzésének részévé válnak, míg a kevésbé hízelgők a szomszédok közvéleményében rögződnek. Ha a jellemzés közvetlen megfigyelésen alapul, akkor egy-egy *gens*, *natio* jellemének, szokásainak (*mores*) tulajdonított vonások nem egyebek, mint a megfigyelő benyomásai arról a rétegről — rendszerint persze a nemességről —, amellyel érintkezett, s ezt is a politikai rokonszenv vagy ellenszenv, kulturális fennsőbb-ségtudat vagy primitív „etnocentrizmus” motiválja. Másrészt viszont minden nép uralkodó rétege igen korán kialakítja a maga „jelleméről” azt a kedvenc ideálképet, mely aztán generációról generációra öröklődik. A „vitészség” és „szabadságszeretet” például, mint specifikusan a magyar lelki alkat pillérei...! Melyik nép nem tartotta magát vitéznek, harciasnak, bátornak, melyik uralkodó réteg, akár primitív törzsi, fejedelmi fegyveres kíséretéről, akár középkori lovagságról vagy városi polgárságról van szó, nem volt „szabadságszerető”? Számos nép esetében éppenséggel népvénének eredeti vagy népetimológiájában fejeződnek ki ezek az öntudati elemek, hogy csak a legismertebbre, a korai középkor legaktívabb elemére, a száli frankokra utaljunk. A *Francus* népnév jelentése az V—VI. század közismert értelmezései szerint „vad, merész, harcias, vitéz” volt, hogy aztán, amikor eredeti etnikai tartalmát levetve a germán és gallo-román elemekből összeolvadt szabad harcossá elem megjelölésére ment át, felvegye a másodlagos „szabad” jelentést. Ez aztán a román nyelvekben közszóként élt tovább, hogy hosszú fejlődés után a XII—XIII. században az ókori Galliával való kontinuitást hangsúlyozó francia lovagi „nacionalizmus” egyik öntudati pillérévé váljék („France qui de franchise est dite” pl. a neves XIII. századi lovagköltőnél, Ruteboeufnél). — A népjellem egymáshoz kapcsolódó tudákos-„tudományos” elméletei az ókori Hippokratestől az újkorig követhetők nyomon. [Ld. *F. Hertz*: Die allgemeinen Theorien von Nationalcharakter. *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* 54 (1925), 1—35., 657—715. l., továbbá *E. Barker*: National Character and the Factors in Its Formation. London. 1948⁴, s az ott id. bő irodalom.] Minél homogénebb, differenciálatlanabb egy-egy etnikai csoportként felfogható társadalom, annál homogénebb magatartásformák, attitűdök jellemzik annak egyedeit; minél differenciáltabb, azaz minél elütőbb rétegek, osztályok, rendek alakulnak ki a termelésben és az elosztásban való helyük, a politikai közhatalomhoz való viszonyuk szerint, annál inkább a társadalmi helyzet alakít ki sztereotíp karaktervonásokat, s szorulnak háttérbe, motiváló tényezőkként az etnikai sajátosságok. Magasabb fokon, a polgári fejlődés idején azután ismét erőteljesebben kidomborodnak bizonyos „nemzeti” karaktervonások, melyek azonban jórészt éppenséggel nem „organikus” és „népi” eredetűek, hanem hosszú történelmi folyamat, a nemzetévtválás szekunder kísérőjelenségei. Abban az értelemben is, hogy a nemzeti egység gondolatát hordozó vezető réteg pszichikus tulajdonságai

lesüllyednek az alsóbb rétegekbe, ahogy az utóbbiak az életformában, életeszményekben, ízlésben utánozzák az előbbieket; abban a nagyon is mesterséges értelemben is, hogy a nemzeti öntudat lényeges elemét képező önkarakterológia (azaz ezt az öntudatot kialakító vezető osztály ideálképe önmagáról) a növekvő kommunikáció, propaganda, irodalom stb. révén mintegy társadalmilag kötelező magatartásnormákat szuggerál az egész nemzet számára. Innen érthető, hogy pl. a nemesi hegemonia alatt nemzetté alakuló népek „nemzeti karaktere” — az objektíve észlelhető viselkedésformák és a társadalmi közízlésben és illúziókban domináló eszmények — miért mutat fel oly sok rokonvonalat és különbözik azoktól, ahol erős polgárság állt a folyamat élén! Hogy csak a legprimitívebb és leggyakoribb lapidáris jellemzésekre gondoljunk, az előbbieik rendszerint — attól függően, hogy honnan nézzük — „lovagiasak”, „nyíltak”, „szabadságszeretők” (a fordítottjáról: könnyelműek, szószátyárok, rendetlenek). Az utóbbiak rendszerint „szorgalmasak”, „racionálisok”, „fegyelmezették” (a fordítottjáról: kapzsiak, agyafúrtak, türehetetlenül pedánsok). A *couleur local*-ok pedig rendszerint az illető társadalom elmúlt száz-kétszáz évének történelmi sorsából fejthetők meg. Legkevésbé azonban a feudalizmus-kori „nép”, azaz a parasztság karakteréből. Mert igaz, hogy a folklore őrzője mindenütt a parasztság, ám az etnológiából egyre világosabban tudjuk, hogy a középkori parasztkultúra mennyire „nemzetközi”. Másrészt, ami a gondolkodásmódot, a jellemet illeti, például a dél-francia, a magyar és az orosz paraszt közt aligha találunk lényegbevágó különbséget a történelem századaiban. Az igazi különbség e nagyon is „kozmpolita” paraszti jellem és a provençal lovag, a magyar nemes és az orosz bojár — egymás közt is különböző — karaktere közt van! Már *Babits* rámutatott említett tanulmányában, hogy Maupassant parasztjai nem is esnek oly messze Móricz Zsigmond parasztjaitól, a magyar jellemsajátosságokat éppúgy nem kereshetjük a felfedezni vélt ősmagyar karakterben („amit ősmagyar jellemről fecsegünk, nagyrészt spekulációkon épül” — írja), mint az „ősi parasztiban”, s főként óvott attól a veszélytől, hogy „összetévesztjük a parasztot a magyarral” (i. h. 49. l.).

S végül, ha van nemzeti jelleg (s ha ezen bizonyos tipikus attitűdök képzetét értjük, akkor kétségtelenül van), az nemhogy nem *a priori*, nem ősi, hanem a korok, történelmi fordulatok retortájában nagyon is változékonyak bizonyul. Voltaire a XVIII. század első felében az *angolok* karakterét így jellemzi: változékonyak, forradalmiak, királyokat lefejeznek, elűznek, a fennálló viszonyokkal soha nem békülnek meg, míg a *franciák* konzervatívok, túlzottan tapadnak a múlthoz, mindenben a tradíciók kötik őket. Nos, nem kellett hozzá száz év sem, s a közkézen forgó jellemzésekben csak a két népnevet kellett felelesélni... Avagy: volt-e lázadóbb, forrongóbb, harciasabb náció a XV. századi Európában a XVIII. század óta dolgozó, szorgalmas, csendes népként nyilvántartott csehek-nél? Az efféle metamorfózisokra hosszan lehetne a példákat sorolni, melyek azonban együttvéve sem mondanának többet, mint hogy a „nemzeti karaktert” illetően mindenekelőtt le kell hántani a népszerű karakterológiákról mindazt a kritikátlan általánosítást, látszatot, berögzött előítéletet és — más oldalról — illúziót, ami ezekben mindig túlbujánzik. Ami mag ezután marad, az valóságos történelmi képződmény, pszichológiai függvénye egy-egy társadalom sajátos fejlődésvonalának, s konkrét elemzést igényel. Nem „örök”, nem változatlan, nem a nemzeti lét feltétele, hanem az adott nemzeti fejlődés produktuma. Nem történelemformáló faktor, hanem a valóságos történelemformáló faktorok folyton alakuló függvénye. Nem a nemzeti lét kontinuitásának hordozója, hanem a történelmi mozgás derivátuma. Alapjában véve nem „magyaráz meg” semmit egy

nép történelméből, hanem maga szorul magyarázatra. Nem valamely nép nemzeti öntudatának titokzatos forrása, hanem ellenkezőleg: mint a nemzeti tudat, maga a nacionalizmus által mesterségesen táplált, propagált, interpretált (s épp ezért sokféleképpen interpretálható) jelenség részben maga is a nacionalizmus forrásából ered.

A magyar szellemtörténet azáltal, hogy felcserélte az okot az okozattal, alapjában véve nem csinált mást, mint a magyar nacionalizmus egy bizonyos, meghatározott magatartásához, tendenciájához, aktuális törekvéséhez történelmi érveket keresett. Azon pedig nincs mit csodálkozni, hogy természetesen olyanokat talált, amelyek mind a szellemtörténeti módszernek, mind a tradicionális magyar nacionalizmus romantikus „struktúrmodelljének”, legitimizáló érveit a középkorban kereső, nemzet-koncepcióját az „ősi” kontinuitásra alapító típusának megfelelt. A magyar történelem, a nemzeti lét magyarázata, kulcskérdése eszerint a nemzeti szellem, a magyar jellem önmozgása; következésképpen az aktuális sorskérdések megoldása a XVI. század óta degenerálódott, a vezető rétegekben felhígult, de virtuálisan a nemzet alá süllyedt „népben” feltételezett „ősi magyar jellem” kiemelése, mely ma is (azaz az 1930-as években) ott rejlik, mint kibányászásra váró rejtett kincs, Szekfű szavaival a „vitézségtől szolgáló szabadságszeretet és az egyedülálló, senkire sem számítható magányos ember körültekintő, hideg józan érzéke” (i. h. 555. l.). Nem kell különösebben éles logika ahhoz, hogy e történelmi bevezetés mögött az aktuális mondanivalót megértsük, s tudjuk, hogy a két világháború közti magyar nacionalizmus melyik árnyalatához tartozik. A „keresztény-germán kultúrközösség” korábban oly kedves koncepciójáról szó sem esik itt már, Szekfű jól tudja már, hogy ez a keret 1939-ben hogyan fordítható le a politika nyelvére. A magyar lélek — autochton. Im már féltetni kell a szabadságot! S „bölesen” kell politizálni! Vállalni kell a magányt, „körültekintő, hideg józanságra” van szükség. Persze — mint már idéztük — mindegy, azaz Böles Leó türkjeinek erényeire a „kíméletlenül ránk rohanó szellemi áramlatok, propagandák káoszában” van szükség. Fasizmus és szocializmus ellen.

A „keresztény-germán kultúrközösségtől” az „ősi magyar jellemig”: Szekfű, a szellemtörténet vezető egyénisége itt *politikai* értelemben a hajó kormányát a német szellemi orientáció irányából egy „harmadikutas” nacionalizmus irányába fordította. S végtére is, tekintetbe véve, hogy a következő években még tovább mozdított a kormányálláson, a nacionalizmusnak ennél az árnyalatánál voltak százszor rosszabbak is. (De jobbak is.) *Tudományos* értelemben azonban a hajó ugyanazokon a vizeken vesztegelt, vagy — kissé túlerőltetve a képet — a kormány elfordítása egy leeresztett horgonyú hajón történt. A hajó egyhelyben fordult; súlyos horgonya és lánc fogva tartotta az öncélúvá vált, sehová nem vezető, semmit meg nem oldó, sőt a reális és szükséges társadalmi-politikai cselekvést megbénító „magyarság-problematikánál”. Fogva tartotta egy avított nemzet-koncepciónál. Nem hogy nem intett a történeti kategóriák szigorú tiszteletbentartására, a források kritikai interpretációjára, hanem impresszionista ötletszerűséggel maga kapcsolt egymásba és fűzött önkényes logikai láncra, a forrásokban fenntartott, együvé nem tartozó, egymásra „hasonlító”, de merőben különmemű jelenségeket. A magyar szellemtörténet legnagyobb tudású és legszuggesztívebb alakja nemhogy „megállj”-t parancsolt volna, hanem módszeranilag veszélyes precedenst teremtett, — egy olyan korban, amikor a magyar történelem újabb és régibb századaiból, mint valami gazdátlan, szabad prédaterületről, a legkülönbözőbb kalandor politikai irányzatok hureolták össze

a maguk célját alátámasztandó a hamis analógiákat, kiragadott idézeteket, lát-szatra odaillő adatokat...

Szellemtörténet és nacionalizmus összekapcsolódásáról szólva egy historizált nemzet-koncepció révén lényegében Szekfűről szoltunk, sőt Szekfű egy tanulmányáról, igyekezve kibogozni annak háttéréből és összefüggéseiből egyet-mást. Ez természetesen a kérdés leegyszerűsítése. A valóság bonyolultabb, sokszínűbb, s minthogy a „magyar szellemtörténet” nem valamilyen kompakt, kerekén lezárt egység, egy terjedelmesebb tanulmány keretében sok minden egyébről is szólni kellene. Számos vonatkozásban — tárgyi kérdésekben — egyébként is marxista történeti irodalmunk gyakran bírálólatban részesítette a szellemtörténet egyes képviselőinek jellegzetes nacionalista teóriáit a közép-korral kapcsolatban; ezek közismertek. S koncepcióról szólva: vajon sok értelme lenne-e *Szekfű* mellett — mondjuk — *Hóman Bálint* döcögős történetpolitikai fejtegetéseit végigkövetni? A magyar szellemtörténet nem valami homogén képlet. Hogy csak szűkebb tárgyunknál maradjunk, éppen egy vérbeli szellemtörténész, *Deér József* kísérte meg történetírásunkban először a specifikusan közép-korit leválasztani a „nemzet” fogalmáról, rámutatva, hogy a romantikus, liberális, pozitivisták iskolák, irányok nálunk „minden különösebb aggály nélkül alkalmazták a *nemzet* és *haza* terminusait a magyar történet legtávolabb és legközelebb eső epocháira egyaránt, nem érezve szükségét sem annak, hogy e kifejezések jelentését fogalmilag tisztázzák, sem pedig annak, hogy a *nemzet* és *haza* koronként változó értelmébe behatoljanak”. Az ő érdeme annak kimutatása, hogy a középkori „nacionalizmus” meghatározott társadalomtörténeti gyökerű jelenség, s jellegében és funkciójában üt el a modern nemzeti tudattól, „rendiség és nacionalizmus korrelatív történeti életformáknak bizonyúlnak”. [Közösség-érzés és nemzettudat a XI—XIII. századi Magyarországon. Klebelsberg K. MTA Évk. 4 (1934), 93., 110. l. — s *uő*: A magyar nemzeti öntudat kialakulása. Bpest. 1936; valamint ezek összefoglalása: Nouvelle Revue de Hongrie 29 (1936), 411—419. l.] Hogy aztán ezt a tételt egy ízig-vérig német szellemtörténeti gyökerű, de általa a törökös nomád lélekre alkalmazott „Führertum”-teória társaságában fejtí ki, ami az egész XI—XIII. századot „mágikusán” varázslatában tartotta volna (s varázslatosan irányítja szövegfilológiáját és forráskritikáját is), annak taglalása és megvitatása más helyre kívánkozik, a kérdés kritikai boncolása terén kétségtelenül övé az elsőség érdeme. — Általában véve, ami a részeredményeket illeti, a szellemtörténet nem egyszer történetibb módszerrel élt, mint más irányzatok képviselői. Legyen elég csak pl. az István király-féle *Intelmek* körül lezajlott nevezetes vitára utalni (1942—43), ahol a „neopozitivisták” *Guoth Kálmán* forráskritikai kételyeinek mélyén alapvetően az húzódott meg, hogy „nemzeti” és „nemzetközi” elvek ellentmondását vélte felfedezni az 1010 körül keletkezett műben, s mindenáron valamilyen „nemzeti” szemléletet keresett a korai magyar királyság „államkoncepciójában”, míg vele szemben a szellem-történész *Balogh József* és *Deér* is hangsúlyozta, hogy e kategóriákkal ebben a korban nincs mit kezdeni, a korszaktól és eszméitől idegenek.

S mégis, változatlanul úgy véljük, hogy a szellemtörténet jellegzetes, tipikus és logikus gravitációja az az irány, melyet *Szekfűnél* láthattunk. Sőt! Egy történetírói irányzat végső tendenciái gyakran nem is a legjobb műveim mérhetőek le. Az ő tehetségük mindig átüt valahol a sémákon, a valóságos összefüggéseken, a történeti igazság kutatásának őszinte szenvedélye és tudásanyaguk mindig át- meg áttöri az esetleges hamis, erőszakolt teóriákat. Így van ez Szekfű életművében is. Sokkal egyszerűbb képlet azoké, akik a sablonokat és frázisokat

hordják össze, összekotyvasztják és szorgalmasan tanulmányok és könyvek fejezeteibe, mint tégelyekbe öntözgetik. Ilyen könyv *Joó Tibornak* „A magyar nemzeteszme” c. műve (Bpest. 1939), aki *Szekfü, Deér, Eckhart, Mályusz* és mások kutatásaiból és teóriáiból, hogy úgy mondjam, tökéletesen kilúgozta az esszenciális szellemtörténetit (maradandó tudományos eredményeiket helyükön hagyva), hozzáadagolta a maga zavaros politikai tendenciáit és még zavarosabb terminológiáját, s az egészet beleöntözte a maga tégelyeibe. Egy „ősi, keleti nemzetfogalom”, időtlen eszme dicsőül meg nála, mely közelebb áll a „tisza nemzeteszmehez” (!), mint a nyugati racionalizmus által a XVIII. században átplántált eszmék. Ez utóbbiak minden baj forrásai! Ez az időtlen nemzetfogalom nincs kötve földhöz, vérhez, nyelvhez, csak a szellemhez, életformához, belső magatartáshoz és a „nemzeti hivatás vállalásához”. Ősi, keleti-nomád eredetű ez, de mégiscsak rendi (itt *Deér* eredményei szólnak közbe). Hogy egyeztethető ez össze? Úgy, hogy a XIII. század második felében a rendi öntudat ezt az ősi, sztyeppe-i bölcsességet zárta új formába. Rendi? De hiszen nem is rendi, mert ősi. Visszazötyög tehát a premisszáihoz: e nemzetfogalom tulajdonképpen „szellemi közösség”, a nemzethez tartozás „kiválasztottság és kegyelem” dolga... E szellemi nemzet nem asszimilálni akart, mert hű utóda az euráziai birodalmak bölcs kisebbség-kormányzó örökségének. E nem asszimiláló (máshol: „bölcse asszimiláló”) szellemi nemzet egyedülálló jelenség Európában! — szögezi le, majd fájdalommal kiált föl: „Felnérhetetlen veszteség az egész civilizált világra, hogy a kormányt kiűtötték ennek a bölcs szellemnek a kezéből, nem is egyszer a századok folyamán...!” S még egy mondat: „A nyugati formák alatt egy nomád birodalom élt itt és erősödött... Ez volt az egyetlen forma — s ez ma is! — melyben itt szilárd, tetterső... államalakulás létrejöhetett.” Kár tovább követni ezeket a kocsonyás gondolatokat. 1939-et írtak akkor — *sapienti sat.*

*

Végül legyen szabad egy látszólag — első pillanatra — egyáltalán nem ide tartozó észrevételt ide illesztenem, független gyanánt.

A felszabadulás után megszülető marxista történetírás természetesen elvetette ezt a középkori előképét kereső, historizált nacionalizmust, annak mítoszaival együtt. A történelmi materializmus nem ismer *a priori* kategóriákat a történelemben. Hogy a „nemzet” a feudalizmus századaiban mennyire más fogalmi tartalmakat rejt, mint a modern korban, az (ha távolról sem minden árnyalatát illetően) ma már közismert. Éppen ezért a „nemzeti öntudat” modern asszociációkat keltő terminus technicusát a marxista történetírás a távoli korokra nézve lehetőleg kerüli. A „nemzetre” appelláló egykorú politikai frazeológiát és a mögötte rejtőző tudattartalmat mint specifikus középkori jelenséget „feudális nacionalizmus”-nak nevezi. Az már ugyan erősen vitatható, hogy a *libertatem gentis suae* kereső előkelők csoportjának tudati elemeit (már ahogy az a XI. századi Gestában tükröződik) jogosult-e azonos fogalmi keretbe foglalni a XIII. század második felében, majd „ideologikusabban” a XV. század derekától fogva, s végül popularizáltabb formában a XVII. században megfogalmazott „nacionalista” színezetű eszmekörével? Abban a tekintetben azonban marxisták között, sőt marxisták és a kérdést kritikailag vizsgáló polgári kutatók között sínes vita, hogy ha a középkor a szó territoriális, korporatív stb. jelentései mellett ismerte is az azonos nyelvűek egységét kifejező *natio* fogalmát (a régi magyar nyelvben *nemzet*), a politikai ideológiában a XIII. század második felétől a XVIII. századig a *natio Francorum*, a *nation*

française éppúgy egyfelől a harmadik (és „negyedik”) rendtől elhatárolt, másrészt a királyi hatalommal szembeállított nemesi, rendi „állammemzet” kategóriáját fedte, mint a *natio* vagy *gens Hungarorum* (*Hungarica*). A marxista történetírás tehát radikálisan elvetette a történetfölötti „nemzeteszmé” feltételezését, ahogy a materialista történetfelfogással *eo ipso* kihullott a *Volksgeist*, vagy annak bárminemű újabb, módosult változata a történelemformáló tényezők tárházából.

De kihullott-e valóban, maradéktalanul? Ha most azt állítanám, hogy az 1950-es években nálunk és más országok marxista történeti koncepciójában meghonosodott „népi patriotizmus” gondolata egy olyan attitűdben fogant, mely végeredményben tökéletesen nem volt képes áttörni az előzőekben vázolt gondolati „strukturmodell” bűvös körének határait, akkor ez bizonyára megdöbbentő és megütközést keltő állításnak tűnnék. Hiszen az a gondolat, hogy a feudalizmus századaiban az igazi hazafiság letéteményese a parasztság volt, melyet kritikus pillanatokban spontán patriotizmusa készítetett a haza védelmére a küllelenség (török, Habsburg) elleni küzdelem ügyét cserbenhagyó nemességgel szemben, élével éppen a szellemtörténet ellen fordult! Éspedig a magyar szellemtörténetben kontúrjaiban egymástól elkülönülő mindkét felfogás ellen: az ellen is, amely az országvédelemben, a „kereszténység védőbástyája” szerep ellátásában a XV—XVII. század folyamán a nagybirtokos arisztokrácia nemzetmegmentő szerepét hangsúlyozta, az ellen is, amely a köznemesség társadalmi-politikai funkcióját emelte ki e téren. A parasztság helyi és országos megmozdulásai a Belgrád felmentésére összegyűlt parasztkereszteshadtól Rákóczi jobbágy kurucáig a polgári történetírásban — nyilvánvaló szemléleti okok miatt — az érdeklődés perifériájára csúsztak, sőt gyakran hamis, torz megvilágításba kerültek. Mi sem volt érthetőbb és indokoltabb, mint hogy a marxista kutatás, mindjárt indulásakor, az igazságot, a helyes arányokat kereste ebben a vonatkozásban. A maradandó eredményeket senki sem fogja elvitatni.

Nem tagadta meg azokat senki abban a jól ismert vitában sem, amely néhány éve *Mólnár Erik* kritikai kérdésfeltevéséhez kapcsolódva a parasztság e küzdelmeinek interpretálását kérdőjelezte meg, a társadalom- és ideológia-történet szemszögéből. Senki nem a feltárt (s a jövőben még tovább kutatandó) tényeket kérdőjelezte meg, senki nem azt vitatta, hogy a parasztság önvédelme és osztályküzdelme bizonyos rendkívüli szituációkban az államkeretek megóvásával valóban egybeesett. A kérdőjel e tények kommentálása mögé került. Immár tehát az örök és történetfölötti „nemzeteszmé” a múlté, de a helyén keletkezett vákuumot ez töltse be: a kizsákmányolt, elnyomott „népben” — a parasztságban — minden időben ott rejlő történetfölötti patriotizmus? A feudalizmus parasztsága tehát eszerint többé nem a Bölcs Leótól levezetett „ősi magyar erények” rezervátuma — mint Szekfűnél —, hanem egy I. István német háborújától fogva századokon át végigkövethető patriotizmus letéteményese?

Nem ez a rövid eszmefuttatás az alkalmas keret arra, hogy a középkori patriotizmus társadalmi-ideológiai gyökérzetét fel kíséreljem fejteni, s még kevésbé, hogy itt kíséreljek meg pozitív feleletet adni az ellenséges idegen inváziókkal szemben szerveződött parasztmozgalmak eszmei hátterére vonatkozóan. Mindkét kérdéskör általános európai probléma, s csak ebben a keretben, a kölcsönhatások és analógiák fényében érthető meg. Ami a lényegét illeti, azt már a XVIII. században, a rendiség mibenlétét még pontosan érzékelő francia fel-

világosodás látta és ki is fejezte. „Kinek van valójában hazája?” — kérdezi *Voltaire* a *Dictionnaire Philosophique*-ba írt cikkében. Van-e hazája pl. „a fiatal munkásnak, aki semmit sem mondhat magáénak szülőföldjéből, s nincs is esélye, hogy bármit szerezzen?” Csak annak van hazája — feleli —, aki valóban részesül *szülőföldje javaiból*, élvezi a *törvények* védelmét és részesül a *politikai jogokból*. — Majd később (1790) *Volfius* abbé megfogalmazása szerint: a haza „nem egyszerűen a föld, melyen élünk, melyet születésünk óta látunk. Az igazi haza az a *politikai közösség*, ahol valamennyi polgár, kiket azonos *törvények* védenek, kiket azonos *érdekek* egyesítenek, az ember természetes *jogainak* örvend és a *közügy* részese”. Azt, hogy „*a szegényeknek nincs hazájuk*”, már a Kommunista Kiáltvány sokszor magyarázott — és félremagyarázott — tétele előtt fél évszázaddal *Marat* mondta. [Ld. erre a kérdésre: *F. Hertz* *Nationality in History and Politics. A Study of the Psychology and Sociology of National Sentiment and Character*. London. 1944. 314—325. l.] De a mi reformkorunkban sem látták kevésbé világosan a kérdést. *Horváth Mihály* történetesen éppen a középkorvégi parasztság és a honvédelem viszonyáról szólva természetesnek tartotta, hogy „azon elnyomott s épen e kor végén (ti. 1514 után) újra majdnem a rab-szolgaságig alázott néposztálynak”, mely a „polgári jogokból” és „a statustól kiáradó jótéteményekből” nem részesült, „szívét *birtok, jog és szabadság* a *hozzájók mostoha hon* iránt *szerelemre nem gyűjthatta*... , kiknek a magokéhoz hasonló nyomorra növvő gyermekeiken kívül alig volt mit védeniök”. [A magyar honvédelem vázlata. Magyar Tudós Társaság Évkönyvei 6 (1840—42), Értekezések, 336. l.]

Ekkor még életközeli, tapasztalati tény, hogy a patriotizmus „birtok, jog és szabadság” kérdése, s nem ősi és organikus tartozéka az emberi pszichének. Ami ősi és „természetes” tartozéka: az a ragaszkodás a jól ismert és megszokott életkeretekhez, a szülőföldhöz, a faluhoz, a városhoz, a vidékhez, melyhez az otthon konkrét képzetei társulnak. Ennek irodalmi megfogalmazásai az *Iliász*-tól a középkoron át napjainkig vég nélkül sorolhatók. Primér értelemben ez a „haza”. A magyar nyelv *haza* szava a *ház* származéka, s eredetileg éppúgy „háztáj, otthon, lakóhely” jelentésű, mint az egyéb finnugor nyelvek „ház” jelentésű szavai (*koto, koti, kodu* stb.), s éppúgy, mint a német *Heimat*, mely a „lakóhely, ház, falu” jelentésű középelnémet *heim* származéka stb. A *haza* szó az archaikus népnyelvben (nyelvtörténeti és valamennyi tájszótárunk szerint) a „falut, vidéket” jelöli. Történeti forrásban a mezővárosi paraszt-polgárság *patria*-ja először Újlak tanácsa kiadványában (1460) értelmezhető: *universa civitas nostra cum adiacentibus partibus* [*Kaprinai*: Hung. dipl. II. 416]. Magyar nyelven pedig jobbágylevélben (1588), ahol a törököktől és a tiszttartók zaklatásaitól tönkrenyomorított negyvenkét jobbágy az adó elengedéséhez köti, hogy „megh maradunk *ez nyomorodott helien* es az eo felsege varassatt puztan nem hadjuk”, vagyis pusztán hagyják a „várust” és „*edes hazankitol* most utolso leuelwnkbe bwezott vezwnk”. „*Édes hazánktól*”, „*ez nyomorodott helytől*” — azaz Nagymarostól [MNy 46 (1950), 273. l.]

A megszokotthoz, az ismerthez való ilyen ősi ragaszkodást azonban senki sem fogja patriotizmusnak nevezni. A patriotizmus mindenekelőtt rendszerint egy olyan területi fogalomhoz való viszony, melyet érzékletesen nem ismerünk, melynek lakóihoz — százazrekhez, milliókhoz — nem fűz „fizikai kontaktus” és konkrétan megélt érzelmek. [*R. Michels*: *Der Patriotismus. Prolegomena zu seiner soziologischen Analyse*. München. 1929. 88. l.] Nem konkrét, hanem absztrakt érzelmekről van szó. Az absztrakcióhoz viszont nem az ember és a

táj viszonya révén, hanem áttételesen, valamely politikai közösséghez való tartozás tudatán keresztül lehet eljutni. Nem a „haza” földje, hanem az azonos jogok és szabadság birtoklásán nyugvó politikai közösségtudat a forrása azoknak a kollektív emócióknak és etikai magatartásnormáknak, melyet a történelemben patriotizmusnak nevezhetünk, s mely lojalitása tárgyául — alapjában véve: szimbólumaként — egy területet nevez meg „hazának”. Ha a Roland-ének szerzője a XII. század elején a *douce France*-ról szól is, melynek jelzője még: *belle*, akkor is óvakodnunk kell ezt az érzést patriotizmusnak nevezni. *La France* fogalma (mint általában a XI—XII. századi francia lovagi epikában) az énekben ingadozik: hol Nagy Károly hajdani, régen eltűnt frank birodalmát jelöli, hol azt a szűk tartományt, a dinasztia magánbirtokát, melyet a XIV. századtól *Ile-de-France*-nak fognak nevezni. Ez utóbbi az „édes” és „szép” *tere nostre*. Másrészt a *chansons de geste* hőseit soha nem valamely „haza” eszméje lelkesíti, hanem a keresztény univerzalizmus és a vazallitás etikus fennköltisége. [Vö. F. Lot: *Formation de la nation française*. *Revue des deux mondes*, 1950, 270—273. l.] A patriotizmus nem „természetes” és nem is kontinuuusan kimutatható jelenség a történelemben, hanem számos feltétel ko incidenciája esetén létrejövő, mindig egyszerismind valamilyen propaganda által táplált mesterséges képződmény. Majd amikor e francia lovagok utódai több generációval később, a XIII. század második felében kezdik úgy érezni, s a feleledő római jog korporációs elmélete segítségével ki is tudják fejezni, hogy ők egy testület, *universitas* tagjai, mely a *ius* és *libertas* teljessége révén a *res publica* részese; s miután a Bolognában tanult legisták a *Corpus Iuris Civilis*-ben és a glossátorok tanításai nyomán felfedezett *communis patria* fogalmát alkalmazzák a *regnum Francorum*-ra, az ott talált összes egyéb gondolattal együtt (e „közös” haza a *patria localis* felett álló érték, meghalni érte örök dicsőséget jelent stb.), s Szép Fülöp idején valóságos patriota propaganda kezdődik: akkor tapintható ki először egyfajta „állampatriotizmus” a középkori Európában. [E folyamatot újabban tisztázták: E. Kantorowicz: „Pro patria mori” in *Medieval Political Thought*. *The American Historical Review* 56 (1951), 472—492. l. és G. Post: *Two Notes on the Nationalism in the Middle Ages*. I. *Pugna pro patria*. *Traditio* 9 (1953), 281—295. l.] Ennek az áramlatnak a magyarországi vetülete pontosan az 1270—90-es években mutatható ki, ahol a közös forrásból, Bolognából a „haza” antik reminiszcenciájú koncepciója és a római jogi eredetű *communitas* együttesen jelenik meg egy „államjogi” teóriákat fejtegető udvari klerikus csoport tollán, hogy azonos célt szolgáljon: a királyi hatalom erősítését támassza alá érvekkel és frazeológiát adjon egy egyelőre formáját és argumentumait kereső országos nemesi közösségtudatnak.

A köztársaság korában Rómában kiformalódó erőteljes patriotizmus (később másfélezer év modellje) hordozója a „társadalom” szűk rétege, a polgárjoggal bíró *populus Romanus* volt. E réteg közösségtudatának egyik alkotóeleme volt a római patriotizmus, itt alakult ki a *patria communis* (más szóval *patria iuris* ill. *civitatis*) fogalma, mely élesen elválik — mint Cicero tételesen kifejti (*De legibus*, II, 3) — a szülőföld (*patria naturae* ill. *loci*) fogalmától. Mindkettő „édes”, a teljes odaadást azonban az előző követeli meg, mely maga a *res publica Romana*, „melyért meghalni, teljes önmagunkat odaadni, mindenünket feláldozni tartozunk”. A Birodalom bukása után csaknem ezer évig a társadalmi-politikai struktúrában nem volt helye a patriota érzelmeknek, ezért maga a *patria* szó és egynémely irodalmi toposzok a legkülönbözőbb jelentések közt hányódnak. A középkorban az első pregnáns patriotizmus az észak-itáliai

városokban alakul ki, Barbarossa Frigyes támadásaival szemben a XII. század közepén, ahol a városi *communak* *libertas*-fogalma a kollektív érzület foglalatosa. [Ld. II. *Grundmann*: Freiheit als religiöses, politisches und persönliches Postulat im Mittelalter. IIZ 183 (1957), 38—42. l.] Maga a fentebb említett nemesi patriotizmus is éretlen, korai jelenség a XIII. század végén, Angliában és Franciaországban éppúgy, mint Magyarországon. Hosszú csend után a XV. század második fele és a XVI. század eleje érleli meg a jelenséget, melynek feltételei — durván — három tényezőben összegezhetők. Társadalomtörténetileg szükséges volt hozzá egy nemesség, mely rendi jogai és szabadságai érvényesítését az egész *regnum* kereteit átfogó (sőt önmagát azzal azonosító) politikai közösségtudatban és rendszeresen gyakorolt képviseleti rendszerben találja meg. Politikailag szükséges volt hozzá a királyság egysége. Intellektuálisan szükséges volt hozzá a humanizmus, mely a politikai lojalitás tárgyául az univerzális egyház, a lokális hűbéri kötelék és a dinasztikus koronahűség helyett (pontosabban: mellett) a *patria*-t nemesak megnevezni tudta, hanem annak emocionális és etikai színezetet adott. Hogy ez a „haza” mellel azonosult a nemesi jogok és szabadságok összességével, az csak annak számára meglepő, akit meglepnek a középkori politikai gondolkodás kategóriái, s így pl. „társadalom”-fogalma: a *societas civilis seu res publica*, mely egyszerre jelenti a közrendet (halványan „állam”-ot) és annak hordozóját, a kormányzatban képviselt rendeket, „a társadalmat”. A magyar köznyelvben a XV. században egyszerűen ez az „ország”, a nemesség. A *ius, mos, libertas patriae* tehát (lásd már 1450-ben) nem más, mint az „ország”, a nemesség joga, szokása és szabadsága, s így érthető, hogy aki 1514 parasztjai ellen küzdött, az *pro defensione patriae* harcolt, nemesak az ismert oklevelek formulája szerint, hanem a Jagellok humanistái (Hagymássy, Taurinus, Nagyszombati stb.) szerint is. Hogy azután ez a kétszáz éven át bonyolult, meg-megszakadva, nagyon is „mesterséges” módon kifermálódó gondolati anyag, a „hazához” fűződő képzetek a XVII. században, amikor a szükség a *bellator-nobilis* XIII. századtól gyakorolt azonosítását felborítja és tartósan nem nemesi elemeket von be a „vitélő rendbe”, hogyan popularizálódnak és „demokratizálódnak”, az már más kérdés, másodlagos fejlemény.

Visszatérve a kiindulópontokhoz. A népi patriotizmus feltételezése esetén — források híján — rá kellene mutatni azokra a momentumokra, amelyek a lokalizmusba, a partikuláris izoláltságba süllyedt parasztság anyagi, társadalmi létében rejtőztek, s egy széles közösségtudatot szuggeráltak: az egész *regnum*-ot átfogóan, melynek kiváltságaiból egyébként ki voltak zárva. Rá kellene mutatni azokra a tényezőkre, amelyek a falu határát legfeljebb a szomszédos vásárig, városig átlépő, s a rendi szervezkedésből kimaradt, a „patriota propaganda” szövegeit nem ismerő jobbagység tudatszféráját kibővítik a széles „haza” határaiig (miközben magának a nemességnek szélesebb rétegei is csak a XV—XVI. század fordulóján ismerkednek meg a „hazára” apelláló frazeológiával). Ilyenekre rámutatni nem lehet. Akkor hát honnan ez az érzés, honnan ez az öntudat?

Ha a társadalomban elfoglalt helyből, az érdekekből, a műveltségből nem — akkor ez nem valami *a priori*? A kizsákmányoltság, az elnyomottság állapota teremtene-e meg egyfajta lelki diszpozíciót, mely a patriotizmust szüli? Ezt persze senki sem állította. (Igaz, e patriotizmus geneziséjét sem próbálta senki komolyan analizálni.) Sajnos azonban ez az egyetlen logikailag ép premissza, mivel — ha valamivel — a feltételezést alá lehet támasztani.

S pusztán figyelmeztetésül: ez a következtetés ki is mondatott, tanulságául annak, hogy aki a népi patriotizmus feltételezését *teória* szintjéig erőlteti, oly módon, hogy a marxizmus fogalmi rendszerének túltásait nem veszi figyelembe, az csak egyetlen magyarázathoz juthat. Egy nem különösebben igényes, rövidke cikk a kérdésről [*Dömötör S.*: Nemzeti jelleg, etnikai csoport. Magyar Tudomány 68 (1961), 241—244. l.] dióhéjban a következőket mondja. A hazaszeretet régebbi, mint a nemzeti öntudat, az „a dolgozó nép környezetével kapcsolatban kialakult érzelmi állásfoglalása”. (Itt láthatóan a szülőföld szeretetéről van szó.) A továbbiakban elismeri *Molnár Erik* megállapítását, hogy az érzelmi ragaszkodás a megszokott életkeretekhez „önmagában nem lehet politikai tényező”, azaz kollektív cselekedetek forrása, hanem — teszi hozzá — „csak más tényezőkkel együtt”. Nos, mik ezek a „más tényezők”? A múltban, a hagyományban gyökerező nemzeti sajátosságok, a pszichikumból, a lelki alkatból fakadó „nemzeti jelleg” — („esetleg *jellem*” — teszi hozzá a terminológián töprengve még a cikk elején). S a nemzeti jelleg (jellem) miből adódik? Erre magyarázatul a költő *Jankovich Ferenc*től hoz megfejtésül egy idézetet: az bizony a „nép lélkéből” fakad...! Summa summarum, itt megvan a kerek matematikai képlet: a népi patriotizmus = szülőföldszeretet + néplelek. Kibukkant tehát a titokzatos *ultima ratio*, a *Volksseele*, a *Volksgeist*, s ezzel sikerült is a „nemzeti jellem” szellemtörténetből kölcsönzött fokozatán át a XIX. század elejéig visszalépni magyarázatért.

A félreértések elkerülése végett, nem állítom, hogy a népi patriotizmus gondolata a szellemtörténetből vagy a romantikából eredt. E téma valamennyire mégis ide tartozik. Lehet úgy vitatkozni valamivel, hogy a kesztyűt kifordítva dobom vissza; a kesztyű azért kesztyű marad. A történelemben az osztályharcot is lehet mítizálni, ha osztályharcra egy, a nacionalizmus jellegzetes attitűdjeitől meg nem szabadult országban — s persze továbbmenve: régióban, Közép-Kelet-Európában — van szó. Ami nálunk a „nemzeti öntudattól” még fogalmilag elválasztott (történelem-feletti, történelem-alatti) „patriotizmus”, az a szomszédban — a marxizmus jegyében — középkori, feudális-korszaki parasztmozgalmakban tudatosan előkészített nemzeti egység...

A történetírás akkor tölti be hivatását, akkor marxista (sőt, hogy ezzel az elmúlt másfélszáz év alatt oly sokféle értelemben kimondott, sokféle megkempergetett fordulattal éljek: nemzeti érdekeket is akkor szolgál), ha a fogalmak, régi ideológiai mechanizmusok kritikai analízise révén mindenfajta mítosztól megszabadítja a történelmet. Nacionalizmus és szellemtörténet lappangó árnyaitól is akkor szabadul meg.

ЕНЕ СЮЧ

К ТИПОЛОГИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ КОНЦЕПЦИИ ВЕНГЕРСКОГО НАПРАВЛЕНИЯ ПО ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ ДУХА

РЕЗЮМЕ

Автор статьи пытается ответить на вопрос о том, с помощью каких идеологических нитей связывали венгерские представители истории развития духа ранние периоды истории страны — средние века — со своей национальной концепцией. То есть, иными словами, как определяли деятели направления по истории развития духа свой подход к сути «нации».

Ввиду того, что при изучении связи между историей развития духа и национализмом следует исходить не из явления истории развития духа, а из природы самого нацио-

нализма, в первой части статьи дается краткий обзор о двух, генетически и типологически отличающихся друг от друга, основных типах европейского национализма (на самом деле, «идеальных типах»), которые в мировой литературе по истории этого вопроса обозначаются разными терминами *Staatsnation-Kulturnation*, *territorial-state-nationalism*, — *ethnic-linguistic nationalism*, рационально-романтическая «структурная модель» и т. д.). Начиная с конца 18 столетия в Средней и Восточной Европе стала господствовать вторая часть парных понятий, хотя не может быть речи о «чистых типах», в частности и в облике венгерского национализма. Суть этой концепции заключается в том, что категория «нации» выводится не из какого-либо недавнего политического акта, принципа политического объединения, возникшего на основе определенных принципов, а в ней рассматривается некоторое априорное явление природы и истории, следующее своим внутренним законам, явление такого общества, члены которого предопределяются «органической» общностью прошлого, языка, культуры, традиций и, которое — согласно подходу романтизма, — объединяется *Volksgeist*-ом. Согласно этому подходу суть нации состоит в непрерывности в основном неизменных, вечных, не обусловленных временем факторов. Если подход к этому вопросу романтизма во второй половине 19 столетия по существенным его деталям и подвергался резкой критике, начиная с конца 19 — начала 20 столетия в историографии, прежде всего в немецкой, обнаруживалась постепенно усиливавшаяся тенденция, которая в некоторых отношениях напоминала «структурную модель» романтизма. Исследователи открывали наличие явлений «национальных чувств», «национального самосознания» в 9, 10, 11 столетиях, без того, чтобы подвергать глубокому анализу явления в области эмоций и сознания, обнаруживающиеся в источниках. Начиная с 30-х годов 20 столетия в нацистской историографии появляется характерная категория *völkisch-volkhaftes Nationalbewußtsein* — духовные рамки национальной непрерывности *völkisch*. Однако лишение исторической обусловленности категории «нации» является не только свойством нацизма, искавшего себе законные основы с помощью исторических аргументов; европейская история развития духа со своими взглядами, по которым стираются грани между эпохами и структурами, из критериев понятия «нации» исключаются все объективные факторы и ударение делается на субъективный фактор, в конечном счете представляет из себя аналогичный подход к изучению истории.

Во второй части статьи автор останавливается на изучении вопроса о том, в какой степени венгерская история развития духа присоединилась к этому течению, какие характерные местные колориты она придавала ему. Само поднятие вопроса в Венгрии заранее детерминируется все сильнее проявлявшейся с первых десятилетий 20 столетия «проблематикой венгерства» и характерным вопросом: «Кем является венгр?» То есть, попыткой уловить суть оставшегося через все эпохи, структуры, исторические перемены постоянным, имманентным «эссенциальным» венгерства. В вопросе заранее скрывалось предположение имманентности одной из разновидностей „*Volksgeist*“-а — «национального характера», из которого к 20-м — 30-м годам выросла самостоятельная отрасль науки, дисциплина «хунгарология», «национальная характерология». К подобному поднятию вопроса частично присоединилось и направление историографии по истории развития духа. В настоящей статье прежде всего рассматривается, подвергается анализу и критике деятельность *Дьюлы Секфю*. Автор пытается показать, что эта, вообще не лишенная крупных концепций, выдающаяся руководящая личность венгерского направления истории развития духа, при помощи каких методов, ошибочных с точки зрения методологии, логики и критики источников, через какие препятствия стремился выявить в тысячелетней истории венгров три так называемых характерных черты (венгры свободолюбивы, храбры и тонкие политики). Методы Секфю, даже с учетом местного колорита соответствовали вышеуказанному европейскому подходу к данному вопросу. Постоянные характерные черты — хотя и не „*Volksgeist*“, у него представляли рамки национальной непрерывности; средние века — это у него неспорченный, неразрывный, «органически» здоровый период существования нации, после которых последовал период упадка и т. д. По его взглядам, наряду с этой иррационально-романтической «структурной моделью», как вообще, у представителей венгерского национализма, варьируются историзированные мотивы венгерского «государственного национализма». После краткого теоретического изложения и критики проблемы «национального характера» автор статьи останавливается на том, какие дальнейшие искажения этой концепции проявлялись в области «популяризации» направления истории развития духа.

Наконец, в третьей части, в качестве приложения, даются некоторые замечания относительно того, что несмотря на то, что марксистская историография отвергала этот историзированный национализм, искавший свой средневековый праобраз, вместе со всеми его мифами и априорными категориями, ему полностью не удалось освободиться от этого аттитюда. Предположение в эксплуатируемом народе (крепостном кре-

стынстве при феодализме) данного с самого начала некоего «народного патриотизма», якобы игравшего определенную роль среди движущих сил его выступлений против «предательского» господствующего класса, хотя видимо означает коренной разрыв с подходом и мотивами национализма истории развития духа, в конечном итоге все же является не чем иным, как мифизацией, когда в активные сознательные исторические факторы искусственно включаются определенные априорные элементы. Патриотизм, — как автор показывает при помощи некоторых примеров, — является результатом длительного исторического и общественного развития, искусственной формулой коллективного общественного сознания, возникшей в истории только при наличии данных общественных, политических и идеологических условий и получившей в средние века место в механизме мышления лишь узкого слоя общества. С другой стороны, «естественная» любовь к родному краю — *patria localis* — является чувством, в основном не определяющим политико моральную лояльность. В случае, если предположенное существование «народного патриотизма» искусственно доводить до уровня теории, то это может привести, — как показывает автор статьи, — ни к чему иному, как к устаревшим понятиям романтизма — *Volkssseele*, *Volkgeist*.

J. SZÜCS

CONTRIBUTIONS À LA TYPOLOGIE DE LA CONCEPTION DE LA NATION PROFESSÉE PAR LA TENDANCE DITE L'HISTOIRE DES IDÉES

Résumé

L'auteur de l'étude cherche à répondre à la question par quels liens idéologiques l'histoire des idées visait à rattacher les siècles du passé hongrois — le féodalisme — à sa conception formée sur la nation. C'est à dire comment décrivait-elle sa propre conception formée sur l'essence de la «nation»?

Étant donné que tout en cherchant les rapports entre l'histoire des idées et le nationalisme on ne doit pas partir du phénomène de l'histoire des idées, mais bien de la nature du nationalisme, la première partie de l'étude offre un bref aperçu sur les deux types fondamentaux («types idéaux») du nationalisme européen, types différant l'un de l'autre du point de vue génétique et typologique et désignés dans la littérature universelle par différents termes techniques, différentes paires de concepts (*Staatsnation* — *Kulturnation*; *territorial-state nationalism* — *ethnic-linguistic nationalism*; «Strukturmodell» rationnelle-romantique etc.). En Europe centrale et orientale c'était le second terme de ces notions qui dominaient depuis la fin du XVIIIe siècle, bien qu'il n'y s'agisse de «types nets» moins encore dans la nature du nationalisme hongrois. L'essence de cette conception consiste en ce qu'elle ne déduit pas la catégorie de la «nation» d'un acte politique nouveau, ni du principe d'une association politique définie, mais elle y voit le phénomène de la nature et de l'histoire suivant *a priori* leurs propres lois internes, elle y voit une communauté dont les membres sont déterminés par la communauté «organique» du passé primitif, de la langue, de la culture, des traditions etc., maintenue selon la conception romantique par le *Volkgeist*. Suivant cette conception l'essence de la nation réside dans la continuité des facteurs inchangés, intemporels et indépendants des âges. Si dans la seconde moitié du XIXe siècle la conception romantique fut sous maints rapports sujette à une âpre critique, depuis le tournant du XIXe et du XXe siècles une tendance se fait observée dans l'historiographie en général et surtout dans celle allemande, tendance qui va toujours en s'accroissant et qui nous rappelle en un certain point la «Strukturmodell» du romantisme.

Les recherches arrivent à découvrir les phénomènes du *Nationalgefühl* et du *Nationalbewußtsein* aux IXe, X^e et XIe siècles n'ayant pas cependant achevé l'analyse approfondie des phénomènes sentimentaux et de conscience qui se présentent dans les sources. A partir des années 1930 on voit paraître dans l'historiographie nazie la catégorie caractéristique du *völkisch* — *wolkhaftes Nationalbewußtsein*, cadre spirituel de la continuité nationale du *völkisch*. Cependant une attitude prêtant un aspect intemporel à la catégorie de la «nation» n'est pas uniquement la particularité du nazisme à la recherche des arguments historiquement légitimes; par sa conception qui fusionne les âges et les structures et par sa méthode qui écarte dans le nombre des critères de la notion de la „nation” les facteurs objectifs pour mettre l'accent sur ceux d'ordre subjectif l'histoire des idées répandue en Europe représente en dernière analyse la même attitude pour approcher les événements de l'histoire.

La seconde partie de l'étude soumet à l'examen le problème de savoir dans quelle mesure et par quelle *couleur locale* l'histoire des idées se rattache en Hongrie à cette même tendance. La position du problème se trouva d'avance déterminée par «la problématique du hungarisme» ayant devenue de plus en plus accentuée depuis les premières décennies du XXe siècle le problème qui en est caractéristique se pose par la question: «qu'est ce que le Hongrois?» C'est à dire quels sont les critères qui nous aident à préciser la nation hongroise qui reste immanente et essentielle à travers les âges, les structures et les métamorphoses de l'histoire. Le problème constitue d'avance une variante du *Volksgeist* et comme telle recèle la supposition de l'immanence du «caractère national» d'où on vit naître dans les années 1920—1930 une discipline considérée comme une branche de science spéciale: «la hungarologie» «la caractérologie nationale». C'est à ce même problème que se rattache en partie dans l'historiographie la tendance de l'histoire des idées. La présente étude consacre d'abord une analyse à l'apport de *Gyula Szekfü*, apport qu'elle soumet à l'examen et passe au crible de la critique à cet égard, tout en cherchant à démontrer quelles étaient les erreurs commises sur la plan méthodologique, logique et sur celui de la critique des sources par cette éminente personnalité, chef de la tendance, pour faire ressortir trois caractéristiques fondamentales des Hongrois (amateurs de la liberté, preux et politiciens subtils) étant en vigueur au cours de l'histoire millénaire hongroise. Son procédé, la couleur locale comprise, correspond à l'attitude européenne esquissée ci-avant. Les caractéristiques constantes, même si elles ne sont pas celles du *Volksgeist*, constituent chez lui les cadres de la continuité nationale; les siècles de la féodalité sont pour lui la période innocente, indivisible et «organiquement» saine de l'existence de la nation etc. A côté de la «Strukturmodell» de teinture romantique sa conception reflète — ainsi que le nationalisme hongrois, lui-même — les motifs d'un «nationalisme d'État hongrois» historisé. Après avoir donné un esquisse idéologique et une analyse critique sur le problème «du caractère national» l'auteur de l'étude n'omet pas d'examiner la question de savoir quelles sont les nouvelles défigurations présentées par cette conception dans la branche de «vulgarisation» de la tendance de l'histoire des idées.

Pour terminer la troisième partie de l'étude contient à titre d'annexe quelques remarques que disent bien que l'historiographie marxiste rejetât avec ses mythes et ses catégories *a priori* ce nationalisme historisé qui cherchait ses préfigurations médiévales elle ne réussit pas à se débarrasser complètement de l'attitude elle-même.

Bien que la supposition suivant laquelle le peuple exploité (la paysannerie du féodalisme) fomentait dès le début un certain «patriotisme populaire» qui entre en ligne de compte pour juger les mobiles de ses actions face à l'attitude «traïtresse» de la classe dirigeante, arrive d'apparence à rompre radicalement avec la conception que l'histoire des idées se foma sur le nationalisme et ses motifs, elle ne fait en effet que du mythe et insère artificiellement des éléments *a priori* aux facteurs de conscience qui sont actifs dans l'histoire. Le patriotisme tel quel le représente l'étude à l'aide de quelques exemples, est l'émanation d'une longue évolution sociale et intellectuelle, la formulation artificielle de la conscience sociale collective qui n'apparaît dans l'histoire que dans certaines conditions sociales, politiques et idéologiques données qui ne reçoit de place que dans le mécanisme idéologique d'une couche restreinte. Par contraste l'amour «naturel» de la patrie proprement dite (*patria localis*) ne s'avère être point un sentiment appelé à déterminer la loyauté politico-morale. Si quelqu'un s'efforçait d'élever la supposition du «patriotisme populaire» au niveau de la théorie, celui-ci finirait — comme le démontre la présente étude — par déboucher sur les notions vieilles du *Volksseele* et du *Volksgeist* prêchées par le romantisme.